Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 203 (15423) ◆ 1994 чылдың декабрь 8, четверг ◆ Ат салган шагы 19.45 • Садар өртээ 200 рубль.

Россия Федерациязында юридиктиг черлернин аразынга акша-биле туда санажылгалар кылырының үстүкү хемчээлин тургузар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың ноябрь 17. № 1258. Москва хоорай.

«Россия Федерациязының акша системазының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязында юридиктиг черлерниң аразынга акша-биле туда санажылгалар кылырының үстүкү хемчээлин чаңгыс удаа төлээшкин талазы-биле 2 млн. рубль түңге доктаадыр.

Россия Федерациязында юридиктиг черлерниң аразында чаңгыс удаа санажылганың түңү 2 млн. рубльден ажа бээр болза, бүгү санажылгаларны чүгле шилчидиишкин чуруму-биле боттандырар.

2. Россия Федерациязының Сайыттар Чөвүлелиниң — Чазааның 1993 чылдың июнь 30-де хүлээп алганы № 626 «Россия Федерациязында юридиктиг черлерниң аразынга акша-биле туда санажылгалар кылырының үстүкү хемчээлин тургузар дугайында» доктаалын (Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның актыларының чыындызы, 1993, № 28, арын 2598) күш чок болган деп санаар.

**Россия Федерациязының
Чазааның Даргазы
В. Черномырдин.**

ПРЕЗИДЕНТ ГЕРМАНИЯДАН ЧЕДИП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Германияга албанның аян-чоруун кылып чораш дүүн ээп чанып келген. Президентини Күрүне секретары—Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап болгаш өске-даа удуртукчулар Кызылдың аэропортунга уткуп алганнар.

Германияга албанның аян-чоруун кылып чораанының түңнелдеринге хамаарыштыр парлалганың массалыг чепсектериниң төлээлекчилеринге дараазында медеглелди Ш. Д. Ооржак кылган:

— Германияга дөрт хонук дургузунда албанның аян-чоруун кылып чораш, чедип келдивис. Бо дээрге политиктиг эвес, садыг-саарылгага хамааржыр аян-чорук болур. Бистиң Чазактың кежигүннери бир төлевилелди эрттирип алыр дээш бүдүн чартык чылдың дургузунда кызымак ажылдаан. Ол дээрге чээли-даа эвес, делегейниң валюта фондузунга хамааржыр, ооң шугуму-биле кылып турар төлевилел чүве. Ооң кол сорулгазы Россияның девискээрлерин деткиириинче угланган. Бистер кымны-даа мурнай ол төлевилелди кылгаш, дугуржуп чугаалажып алдывыс. Россияда бистен өске ону кым-даа албаан. Бистиң берген өртектиг саазынывыс бар, ооң ачызында Германияның, АКШ-тың саарлыкчылары биске акшаны ажылдап берип турар. Бир чыл чартык үениң дургузунда шудургу ажылдаанывыстың түңнелинде төлевилел эрте берген. Ону эрттирген улуг эртемденнер, саарлыкчылар-биле анаа баргаш, ужурашкаш, солуп чугааны кылдывыс. Декабрь айдан эгелээш, оон акшаны алыр бис. Келир чылдың январьдан эгелээш, ийи-үш чыл иштинде ай санында акшаны оон бээр. Ол акшаның 25 хуузун улус ажыл-агыйынга бээр, 75 хуузун социал айтырыгларны шиитпирлээринче угландырар, ол дээрге школалар, эмнелгелер, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, өг-бүлелер, ие-чаштар болгаш өскелер-даа болуп турар. Германияга албанның аян-чоруун кылып чораанывыстың түңнели эки болган — деп, Шериг-ол Дизижикович чугаалаан.

Ажыл-албанының аайы-биле Москвага чоруп тургаш, чүнү кылганын Ш. Д. Ооржак журналистерге кысказы-биле таныштырган.

Москвага чоруп тургаш, эвээш эвес ажыл-херекти кылганын ол эгезинде демдеглээн. Ноябрь 26-да экономика айтырыын чугаалашкан улуг хуралдың ажылынга киришкен. Россия Федерациязынга экономиктиг реформаны моон соңгаар канчаар чорударының дугайында илеткелди Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В. С. Черномырдин кылган. Ол улуг ужур-дузалыг хурал болганын айыткан. Ноябрь 5-те Россияның Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң хуралы эгелээнин, ында кандыг айтырыгларны чугаалажып турарын чугаалаан.

Эрткен чайын Тывага улуг үер болганының түңнелинде ооң чедирген когаралын канчап эгидериниң айтырыын Москвага чоруп тургаш, чогуур черлер-биле чугаалажып көргеш, ону шиитпирлеп алганын дыңнаткан. Үерниң чедирген когаралы дээш Тыва Республика 6 миллиард ажыг рубльди алыр болган.

Республиканың тудуг, санхөө болгаш келир үеде кылыр ажылдарынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр дээш хемчеглерни ап, чогуур ажылдарны ол кылган.

Россия Федерациязының Националдар яамызынга баргаш, Чазак Даргазы В. С. Черномырдинниң оралакчылары-биле дугуржуп тургаш, Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында ам чарар деп турар керээниң айтырыын чогумчалыг шиитпирлеп алганын журналистерге чугаалап берген. Ол керээниң төлевилелин бо хүннерде ат салырынга белеткеп турар. Үш-дөрт хонгаш, бистиң республикадан керээге ат салыр улустар Москваже аъттанып тар. Аңаа Россия Федерациязының талазындан Президент Б. Н. Ельцин, Чазак Даргазы В. С. Черномырдин, Тыва Республиканың талазындан Президент Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей ат салыр.

— Албанның ажыл-херээн кылып чорааным ийи неделя кончуг узун болгаш амыр эвес болду —деп, түңнелинде Ш. Д. Ооржак чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Тыва Республика талазы-биле күрүнениң үндүрүг инспекциязы үндүрүг онаалдазының айтырыгларының талазы-биле семинарларны республиканың кожууннарынга доктаамал эрттирип турар. Семинарларның ажылынга кожуун болгаш суму чагыргаларының удуртукчулары, специалистери, үндүрүг база санхөө ажылдакчылары киржип, боттарынга ажыктыг билиглерни шиңгээдип ап турарлар.

Чоокку үелерде шак ындыг семинарлар Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарга эрткилээн. Чаа-Хөл болгаш Барыын-Хемчик кожууннарга болуп эрткен семинарларга ол кожууннар чагыргаларының даргалары К. Б. Биче-оол, Д. К. Хомушку оралакчылары-биле кады киришкен.

Тыва Республика талазы-биле күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальнииниң бирги оралакчызы Д. Л. Тинмей, республика инспекциязының килдистер начальниктериниң оралакчылары С. Д. Ховалыг, И. Ч. Саая тус-тус темаларлыг лекцияларны номчаан.

Семинарларга киришкеннер улуг сонуургалдыг боон. хөй-хөй айтырыгларны салып турганнар.

Бистиң корр.

Кожуун эмнелгелеринде

АЖЫКТЫГ АРГА-ДЫР

Сүт-Хөл кожууннуң төп кижи эмнелгези Тывада база бир хоочун эмнелгелерниң бирээзинге хамааржыр. Эмнелгенин турар кол баазазы дыка эргижирээн. Колдуунда 1940-50 чылдарда туткан бажыннарда.

Шак мындыг байдалды кожуун чагыргазы өөренип көргеш, шериг комиссариадының болгаш АКМК-2-ниң ийи каът бажыңын кижи эмнелгезинге быжыглап берген. Шериг комиссариадын ажылдаар кабинеттер-биле хандырган. Чазын, күзүн шеригге келдирткен оолдарның шериг шинчилгезин эрттирерде эптиг апарган. Делгем, чырык өрээлдерге ажылдаар эмчилерге база таарымчалыг байдалды тургускан.

Төп эмнелгени эмчи кадрлар-биле четчелээр ажылды база чорудуп турар. Штат ёзугаар 27 дээди эртемниг эмчи бо кожуун эмнелгезинге ажылдаар ужурлуг. Бо хүннерде мында чүгле дөрт дээди эртемниг эмчи ажылдакчылары бар болуп турар.

ТР-ниң Президентизинден 90 миллион акшаны кожуун чагыргазы дилеп алган. Ол акша-биле дээди эртемниг эмчи кадрларын контракт-керээ ёзугаар Суг-Аксынче ажылдадыры-биле чалап ал эгелээн. Амгы үеде мааңа ажылдаары-биле дөрт эмчи чөпшээрелин берген. Оларның бирээзи — Чадаана хоорайда кезип эмнээр, дээди эртемниг аныяк эмчи.

Контракт-керээ-биле ажылдаан эмчилерге Кызылга ийи-үш өрээлдиг, чаагайжыды кылдынган бажыңнарны садып бээри керээде көрдүнген. Суг-Аксынга чурттаар бажынны база бээр. Чүгле мынчаар ажылдап тургаш, кадрлар-биле хандыртынар-дыр.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының эмчи кадрлар-биле кожууннуң төп кижи эмнелгезин четчелээр дээш кылып чорудуп келген ажылдың чоп деткип, аажок үнелеп турар. Кижилер дээш сагыш човаашкын ындыг болур ужурлуг. Ол база тывынгыр ажыктыг арга ышкажыл.

Бистиң корр.

ЧОГУМЧАЛЫГ ШИИТПИРЛЭЭРИ ЧУГУЛА

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының коллегия хуралынга тудугга көрдүнген капитал салыышкыннарны шиңгээдип ап турарының дугайында чагырга даргазының оралакчызы А. О. Мортуй-оолдун дыңнадыын делгереңгей чугаалашкан. База аңаа хамаарыштыр тускай шиитпирни хурал хүлээп алган.

Кожуун бо чылдың эрткен айларында (үшкү кварталдың түңнели-биле) тудугга база септелге ажылдарынга төпчүттүнген капитал салыышкыннардан 709 млн., ооң иштинде бүдүрүлгеге 75 млн. рубльди шиңгээдип алган. Тудуг организациялары керээлиг ажылдарны боттарының күжү-биле 156,7 млн. рубльге, ооң иштинде АКМК-1 — 86,8 млн. БОТУ (ХДСУ) 20,9 млн. БОУ (ХРУ) 19,5 млн, СТУ — 29,5 млн. рубльге шиңгээткеннер.

Дарый шиитпирлээр ужурлуг тудуг, септелге ажылдарын кожууннуң культура, өөредилге килдистери, төп эмнелге чери, көдээ ажыл-агыйы эргелели кылгылаан. ТР-ниң Чазааның № 304 доктаалы-биле Теве-Хая, Хорум-Даг сууржарның эрик камгалалынга (дамба кылырынга), Хорум-Дагга чагырга бажыңын, Бажын-Алаакка спортзал тударынга, Чадаана — Суг-Аксы аразының оруун асфальтылаарынга акша-хөреңгини бээрин көрген турган. Ынчалза-даа республикада акша-төгериктиң чедишпези-биле бо адаттынган тудуглар ара соксаан.

Шору ажылдарны кылган деп санаттырып турар өөредилге килдизи — 181 млн., хереглекчилер ниитилели — 88,3 млн., культура килдизи — 37,4 млн., кожууннуң төп эмнелгези — 50,7 млн. рубль түңнүг капитал салыышкыннарын чаа тудугларга болгаш септелге ажылдарын чорударынга шиңгээдип алган. Өөредилге килдизи уругларның чогаадылга бажыңынга чаа, делгем өрээлдерлиг бажыңны тудуп берген. А төп эмнелге поликлиниканың алгыдыышкын ажылын кылып турар, ону удавас ажыглалга киирер.

Көдээ тудугжулар 404 млн. рубльдиң капитал салыышкыннарын шиңгээдип алган боор турар. «Кызыл-Чыраа» коллективтиг бүдүрүлге кадыр-берт Теректигже машина оруун, бода, шээр мал болгаш хаван кажааларын тудуп, септеп алгылаан. «Тыва», «Баян-Тала» совхозтар, «Искра», «Чыраа-Бажы» коллективтиг бүдүрүлгелер тараа тыртар дээрбелерни база биче пекарняларны боттарының күжү-биле кылып алган. Аңаа кызыл-тасты далганнап, хлеб-биле чонун хандырып эгелээн. Чурттаглга бажыннарын, мал кажааларын. өске-даа тудугларны шыдаар хире-шаа-биле кылып ап турар. Ынчалза-даа Көдээ ажыл-агыйы яамызы оларны чогуур үе-шаанда акшалап дыроайн турар. Ооң хараазы-биле чамдык ажылдар чедир кылдынмайн, ара соксап турары чажыт эвес.

Күш-шыдалы биче тудуг бригадаларынга, бүдүрүлгелеринге бодаарга, материал-техниктиг баазазы быжыг, кол профессионал тудуг организациялары болур АКМК-1, үлетпүр комбинады, септелге-тудуг участогу, бот-орулгалыг орук тудуг участогу, бот-орулгалыг септелге участогу рынок үезиниң негелделеринге дүүштүр сагынгыр-тывынгыр, сайгарлыкчы аргаларны ажыглавайн, шүшпең ажылдап турарлар. Олар ындыг олутпай чоруктан дарый уштунуп, шимченмес чүве болза, бойлап дүжери мыйда ышкажыл, амгы берге үеде бот-башкартынып ажылдаары —хүннүң чугула айтырыы.

Кожуун чагыргазының даргазының тудуг талазы-биле харыылаар оралакчызы А. Мортуй-оол хоорайда-даа, көдээде-даа тудугларга хаая баар. Ында ажылдап турар кижилерниң ажыл, амыдыралының байдалын сонуургавас. Оон ыңай тудуг талазы-биле отчёттарның бүгү хевирлери аажок сандаргай байдалдыг туруп турар. Ону эдериниң практиктиг хемчеглерин чедир албайн турарын ук хуралга чидиибиле шүгүмчүлээни черле чөптүг.

Аңаа бадыткал кылдыр дараазында бир чижекти киирип болур. Хуралга дыңнадыг кылып тургаш, хоорайның мурнуу-чөөн талазында (чупар-бажын девискээринде) кудукту өрүмнеп кылган, ону чүгле кажаалаары арткан деп илеткээн. А херек кырында ындыг эвес, ону шагда-ла (каш хонук бурунгаар) кажаалап каапкан. Ам чүгле электриге кожары арткан. Оралакчы дарга оон кайы хире кылдынып турарын билбес болганы элдеп чүве. Бо дээрге харыылап турар ажылынга харыысалга чок, чүгле саазын-биле ажылдап, өрээл кадарып орар дээрзиниң бадыткалы, херечизи ышкажыл. Бодунун ажылын харыылап орар организацияларының удуртукчуларының ажылының стиль, методун амгы үениң негелдезинге дүүштүрери чугула. Аңаа хамаарыштыр дээштиг хемчеглерни А. О. Мортуй-оол дарый боттандырып эгелээр дээрзинге бүзүреп каары күзенчиг-дир.

Амырак ТҮЛҮШ.

Ийи кожуундан медээ

АЖЫЛ ХӨНҮП ЭГЕЛЭЭН

Михаил Кошкар-оол — дээди эртемниг тудуг инженери. Ол хөй чылдар дургузунда Өвүр кожууннуң тудуг организацияларынга тудуг инженерлеп ажылдап келген, бо ажыл талазы-биле дуржулгазы байлак. Хандагайты суурга тудуг-монтаж ажылдары кылыр биче бүдүрүлгени 1992 чылда организастап тургускан. Ооң адын Хайыракан дээр.

Биче бүдүрүлгеде 15 кижи хаара туттунган. Оларның аразындан материалдыг бүдүрүлгеде он бир кижи ажылдап турар. Тудугжуларның холунда ГАЗ-53, ЗИЛ-130 маркалыг ийи автомашина база бар. Ол ышкаш тудуг материалдары кылыр ийи тускай станогу база ажылдап турар.

Хайыраканчылар бо чылдың эрткен айларында кожуун чагыргазының база автотранспорт бүдүрүлгезиниң киирген чагыглары-биле дөрт өг-бүле чурттаар ийи квартиралыг ийи бажыңны тудуп, ажыглалга киирген. А бо хүннерде кожуунда улус өөредилге килдизиниң, кожуун чагыргазының чагыы-биле дөрт өг-бүле чурттаар ийи квартиралыг ийи бажыңны тудуп турарлар.

КЕДЕРГЕЙ КЫЗЫРЫЛГАН

Чөөн-Хемчик кожуунда бүгү малдың баш саны чүзүн аайы-биле кедергей кызырлып турарын статистиканың сан-медээлери бадыткап турар.

Ам кожуунда 4682 бода мал бар, а эрткен чылын бо сан-чурагай 5565 турган. Ылаңгыя «Искра», «Кызыл-Чыраа», «Хайыракан» коллективтиг бүдүрүлгелер кончуг хөй бода малды оскунган.

Эрткен чылын 64539 баш шээр мал турган болза, бо чылын 45734 баш арткан. «Баян-Тала», «Шеми», «Кызыл-Чыраа», «Искра», «Хөндергей» коллективтиг ажыл-агыйларда байдал эң-не дүвүренчиг болуп турар.

Чылгы малдың баш саны база аажок кудулаан. Бо чылын төрүүр чүс инектен 44 бызаа, шээр малдан — 50 хире анай, хураган камгалап алдынган. Ол дээрге аргажок куду көргүзүг-дүр. Шак мынчаар ажылдаар чүве болза, чоокку чылдарда ниитиниң малындан чүве артпас хире.

Карыма ТҮЛҮШ.

«ШЫННЫҢ» КЫЗЫЛДА НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Тываның хоочун солуну «Шын» 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн. Оон бээр чеден чыл чоокшулап олурар. Ынчангаш бистиң ынак солунувус 1995 чылда 70 харлаар. Акша-шалың чогуур үезинде үнмес, чүнүң-даа, өртээ кедергей бедээн бо нарын үеде безин республиканың чамдык кожууннарында солуннуң чагыдылгазы багай эвес чоруп турар деп бадыткаарының барымдаазы бар. Чижээ, чүгле Чадаана хоорайда безин 1007 экземпляр «Шын» солунну келир чылга уткуштур чагыткан болгаш бо чугула ажыл ам-даа үргүлчүлеп турар.

1995 чылга уткуштур «Шын» солуннуң чагыдылгазы республика найысылалы Кызылда куду деңнелде чоруп турар. Хоорайның харылзаа черинин парлалга тарадыр килдизиниң декабрь 7-де медээзин ёзугаар алырга, Кызылда чүгле 322 экземпляр «Шын» солун чагыттынган. Чурттакчы чоннуң санының талазы-биле Кызыл хоорай Чадаанадан 12,5 катап улуг, мында чээрби муң чыгам пенсионерлер, чүс ажыг улуг, биче бүдүрүлгелер, өөредилге болгаш албан черлери бар. Пенсиялар, пособиелер, акша-шалың колдуунда чогуур үезинде алдынып турар. Ынчангаш солунну пенсионерлер, күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннери бо арткан кыска хуусаада чагыдып алыры күзенчиг.

Хүндүлүг пенсионерлер! Эргим номчукчулар! Чаа чылга уткуштур бистиң солуннуң чагыдылгазы кожууннарга декабрь 15-ке, найысылалга — декабрь 20-ге чедир үргүлчүлээр. Чагыдылга хуусаазы Кызылга доозулгуже чедир хензиг үе—12 хонук арткан. Солунувусту чагыдып алырынче далажып көрүңер. Чагыдылганы хоорайда харылзааның бүгү салбырларында, «Шын» солун редакциязында, а ол ышкаш төп харылзаа чериниң бажыңының кырында каъдында хүлээп ап турар. Солуннуң чартык чылда чагыдар өртээ 16.800, үш айда — 8400, бир айда — 2800 рубль.

1995 чылда «Шын» солунну киоскилерден садып алыр деп кордаан хереэвис чок: саазын өртээн кижи дыңнаар аргажок бедиткени-биле холбаштыр келир чылдың январь 1-ден эгелеп Кызылдың киоскилеринге солунну чаңгыстап садарын соксадыр азы ооң өртээн өстүрер дугайында айтырыгны амгы үеде өөренип көрүп турар. А бир эвес солуннуң бир экземплярының чаңгыстап садар өртээн 500 рубль кылдыр доктаадыптар болза, чаңгыс неделя дургузунда безин 2500 рубльди кармавыстан уштур апаар бис. Ынчангаш бо арткан кыска хуусаада солунну чагыдып-ла алганывыс дээре боор.

«ШЫННЫҢ» ЧОГААДЫКЧЫ КОЛЛЕКТИВИ.

КЫЗЫГААРНЫ КАМГАЛААРЫ— БҮГҮ-НИИТИНИҢ ХЕРЭЭ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының парламент дыңнаашкыннарының хуралынга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В. Б. Кара-Салдың илеткелиниң допчулалы.

Россия — Моол күрүне кызыгаарының тыва-моол участогунда амгы байдалдың, кылган ажылдың, ында шиитпирлеттинмээн айтырыгларның, моон соңгаар ап чорудар хемчеглерниң дугайында чугаалаар бодап тур мен деп илеткелчи эгезинде демдеглээн.

Тыва Республиканың хамаатыларының чаңгыс эвес салгалы дыка хөй он-он чылдарның дургузунда моолдар-биле бузулбас, акы-дуңмалышкы найыралдың езузунга кижизиттинген. Шынап-ла, херек кырында ындыг турган. Моон соңгаар ындыг болу бээринге бүзүрээр апаар.

Кызыгаарның тыва участогунда байдалды алырга, ында чылдан чылче кызыгаар чуруму үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдеп орар. Ниитизи-биле алырга, кызыгаарда корум-чурум үрээшкиннери бөлүк характерлиг болу берген. Моолдар ок-боолуг чедип келгеш, малчыннарның малын күш дөгеп, коргудуп тургаш, былаап азы оорлап алырының факт-барымдаалары бар. Контрабанда болгаш өске-даа хоойлу-дүрүмге таарышпас чүүлдер көвүдээн. Ооң-биле чергелештир Моол болгаш ооң кызыгаар аймактары-биле экономиктиг база культурлуг харылзаа сөөлгү чылдарда дыка калбарган. Кады ажылдаар бүдүрүлгелерни тургускан, ажыл-агыйы бүдүрүлгелериниң аразында садыглаашкын хөгжүп турар. Амгы үеде Тываның чүс ажыг фирмалары, компаниялары, кооперативтери, биче бүдүрүлгелери. арат ажыл-агыйлары Моолдуң организациялары-биле экономиктиг болгаш садыг харылзааларын тудуп турар. Культура, уран чүүл, өөредилге талазы-биле бот-боттарының аразында харылзааны боттандырып турар.

Бистиң бо бүгү харылзааларывыс 1993 чылдың январь 20-де Россия Федерациязы биле Моолдуң президентилериниң ат салганы ийи чурттуң аразында найыралдыг харылзаалар болгаш кады ажылдажылга дугайында керээге үндезилеттинген. Тыва Республика биле Моолдун чазактарының аразында культурага, эртемге кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага 1991 чылда ат салган.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Моол биле кожа-хелээ найыралдыг, бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны бүгү угланыышкыныг хөгжүдеринче, кызыгаар чурумун быжыглаарынче, кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктарны болдурбазынче доктаамал сагыш салып келген. Бо айтырыгны Чазак хуралынга тускай чугаалашкан. Кызыгаар камгалалын күштелдирер дугайында ТР-ниң Президентизи 1994 чылдың январьда Чарлык үндүрген. Бо чылдың май 5-6 хүннеринде Кызыл хоорайга Президент Ш. Д. Ооржак баштаан Тыва Республиканың делегациязы Моолдуң бистиң-биле кызыгаарлажып турар аймактарының делегациялары-биле ужурашкаш, кызыгаарның тыва-моол участогунда чурумну быжыглаарының айтырыгларын чугаалашкан. Ужуражылганың түңнелинде кызыгаар чурумун быжыглаарының талазы-биле хемчеглерни боттандырарынче угланган протоколга ат салган.

Үстүнде айыткан документилерде салдынган сорулгаларны күүседир дээш организастыг, административтиг-хоойлу-дүрүм, профилактиктиг хемчеглерни ап турарын илеткелчи айыткан.

Кызыгаарны камгалап турар кызыгааржыларга дузалажыры-биле хөй-ниитини, чурттакчы чонну хаара туткан. Республиканың кызыгаар кожууннарында, сумуларында тускай улусчу дружиналарны тургускан. Күскү, часкы үелерде кызыгаар дургаар дружинниктерниң 30 ажыг постулары ажылдап турган. Күрүне кызыгаарының Тыва Республика участогунда чурумну быжыглаар талазы-биле кады кылган хемчеглерниң планын ажылдап кылган, ында республиканың оралакчы-президентизи биле Забайкалье кызыгаар округунуң шериглериниң командылакчызы ат салган.

Мал оорлаар болгаш кызыгаар чурумун үрээр өске-даа хажыдыышкыннарны болдурбас дээш ол ажылга хоойлу-дүрүм камгалаар органнар киржип турар. Милиция, контрразведка, каайлы органнары Моолдуң бистиң-биле кызыгаарлажып турар аймактарының шак ындыг ажыл-чорудулгалыг организациялары-биле харылзаалыг, олар кызыгаарга корум-чурум үрээр чорукту болдурбас дээш бир демниг ажылдап турар. Оорлаан малды дилээр болгаш дедир эгидер талазы-биле эксперт бөлүктерни тургусканы элээн ажыктыг болган, ынчалза-даа сөөлгү үеде ол колдуунда ажылдавастаан.

Хемчеглерни ап турза-даа, бо чылын кызыгаарда байдал улам дорайтаан, баксыраан. Шак ындыг берге чорук кызыгаар кожууннарның хамаатыларының, ылаңгыя малчыннарының чөптүг дүвүрелин болдуруп турар.

Кызылдың кызыгаар отрядының командылалының медээзи-биле алырга, бо чылдың эрткен он айларында Моолдуң хамаатыларының хоойлуга дүүшпес 302 үүлгедиглери демдеглеттинген. Аңаа 467 кижи киришкен, ооң иштинде Моолдуң кызыгаар камгалалының 31 шериг албанныглары бар. Отряд участокка 208 хамаатыны база туткан, ооң иштинден моолдар — 108, бистиң — 100 кижи болган.

Моолдуң хамаатыларының хоойлуга таарышпас үүлгедиглери ниитизи-биле, 1993 чыл-биле деңнээрге 2,5 катап көвүдээн. Кызыгаар үрекчилериниң 34 миллион 698 муң рубль түңнүг контрабанда бараannарын хавырган. Сөөлгү бүдүн чартык чылда Тыва Республиканың Контрразведка албаны Каайлы чери-биле кады хоойлу езугаар эвес ундүр сөөртүп бар чораан 500 миллион рубльдиң бараан-чиг эт курлавырларын илередип тыпкан.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының медээзин езугаар алырга, бо чылдың ноябрь 20-де Моолдуң девискээринче 1170 баш мыйыстыг бода малды, чылгыны сүрүп киире берген. Ниити ооң когаралы 772 миллион рубль болур. Бо-ла үеде Моолдуң талазындан 39 билдириишкин кирген, ында 930 баш мал читкенин айтып турар.

1994 чылдың сентябрь 28-те Эрзин кожууннуң Тере-Хөлден хамааты Василий Шоолайның 23 баш мыйыстыг бода малын Моолче сүрүп киире берген. Дилеп четкеш, оорлаткан малының чамдыызын хамааты Тонлуттуң коданындан тып алган. Убса-Нурнуң полиция начальниги-биле албан ёзузу-биле чугаалажырга, тывылган инектерни дедир эгидерин аазааш, чапа бээрин сүмелээн. Эксперт бөлүү чоруткан соонда, полиция начальниги сөзүн ээлевээн. Моолдуң девискээринден оор алган 17 баш аъттты дедир эгитпес болза, оорлап алган малын бербес айтыышкынны берген.

Өвүр кожууннуң Бора-Шайга октябрь 15-те Моолдуң дөрт хамаатызы чедип келгеш, кадарчылар Марат Сат биле Дадар-оол Хаажыкты эттеп тургаш, оларның аъттарын былаап алгаш чоруй барган.

Эрзин кожууннуң Божалыгга ноябрь 14-те (171 кызыгаар демдээ) кадарчы Дажы Хаьыйның коданынга үш эзирик моол чедип келген. Ону мал оорлаан дээш олар буруудадып, ооң өөнүң иштинин де-

(Төнчүзү 4-кү арында).

Суму чагыргаларында

АРГАЛАРЫ, ХЕВИРЛЕРИ ӨСКЕРИЛГЕН

Өвүр кожууннуң суму чагыргалары 1993 чылдан эгелеп бодунуң девискээринде турар школаларны, эмнелгелерни, уран чүүл төптерин, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин дорт чагырып турар. Ону бистиң республиканың девискээринге бир-ле дугаарында дуржулга кылдыр киирген. Ам ында байдал кандыгыл, суму чагыргалары эргехүлээлгелерин канчаар ажыглап, күүседип турарын сонуургап көрээли. Ол дугайында чугаалап бээрин Солчур суму чагыргазының даргазы Чечек Сыгдыковна Чыпсындан дилээн мен.

— Бо дуржулга-биле ажылдааш, чыл чедер деп тур бис. Ажылдаар бажыңывысты уруглар садынга берипкеш, коллективтиг ажыл-агый «Ак-Бедиктиң» конторазында ажылдап тур бис. Штат көвүдээн болгаш ажылдаар кабинеттер чедишпестээн. Тыва Республиканың Чазаа чаа уруглар садын тударынга 30 миллион рубльди берген, ону мында бир биче бүдүрүлге тудар. Ол доостурга, ынчан таарымчалыг байдалга ажылдаар апаар бис —деп, ол дарга эгезинде демдегледи.

— Чазактан суму чагыргазынга УАЗ-469 маркалыг эрги машина берген, ол ам үрелген. Бо үеде чадаг кижиге ыңай-бээр баары бергедээн. Ынчангаш ажыл-албан кылырда коллективтиг ажыл-агыйның чиик машиназын ажыглаар ужурга таваржып турар-дыр бис.

Суму чагыргазын эде организастаап соонда, биске суурда ортумак школаның, эмнелге пунктузунуң, уран чүүл төвүнүң, чунар-бажыңның коллективтери хамааржыр болу берген, ынчангаш оларның ажылдакчылары шалыңын бистен алыр. Саважылга аппарадында 3 бухгалтер, бир экономист хаара туттунган, олар боттарының хүлээлгелерин багай эвес күүседип турарлар. Суму чагыргазының даргазы ийи оралакчылыг, бирээзи социал политика айтырыгларын харыылаар, өскези бүдүрүлге айтырыгларын башкарар, ол дээрге коллективтиг ажыл-агыйның директору болуп турар. Оон аңгыда, бир специалист бар. Бо кижиниң харыылаар айтырыглары элээн хөй. Ол дээрге албан бижиктерниң херек эмгелели, ХБАБ. паспорт болгаш шериг столунуң ажылы болгаш хамаатыларга янзы-бүрү шынзылгалар бижип бээри болуп турар. Оон-биле черглештир үндүрүглерни чыыр. Ниитизи-биле 17 хевирниң үндүрүглерин чыыры берге, ону кылырынга чаңгыс кижи четтикпейн турар. Мен бодап чоруурумга, суму чагыргазынга үндүрүг чыылдазын харыылаар бир штаттан бээри чогумчалыг. Ынчан специалист болунга хамаарышкан ажылды шынарлыг кылыр болу бээр. Ол ышкаш үндүрүглерни долу чыып алыр, бюджеттиң орулга киирип алыр кезээн күүседир арга бар болу бээр.

Суму чагыргазынга элээн хөй организацияларны кадып каарга, ажылдың харыысалгазы улгадыр, кылыр чүүлдер көвүдээр. Ол организацияларны, акша-көпеек-биле хандырары, септелгелерин кылыры, одаар чүүлдерин чогуур үезинде сөөртүп алыры элээн бергедеп келир-дир. Оон-биле черглештир шалың акшазын чогуур үезинде санаары, ону үндүрери база-ла белен эвес айтырыг.

Шак мынчаар ажылды эде организастаптарга, ажылчы чон кандыг-даа айтырыг талазы-биле суму чагыргазынга келгеш, дилеглерин кылыр, негелделерин, хомудалдарын тургузар боор-дур. Оларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш суму чагыргазының удуртулгазы ажылдап турар. Мурнукузунга бодаарга, суму чагыргазының чон ортузунда ат-алдары элээн өзүп орар деп дидими-биле чугаалап болур мен. Ындыг-даа болза ындыг-мындыг дээр чугаалар база тургулаар-дыр. Школаның ажылы сандарап турар деп дамчыыр чугаа турган. Ында кандыг-даа үндезин чок. Бистер оларның негелделерин хандырар хемчеглерни ап, аравыста харылзаавысты экижиткен бис. Школа коллективинден биске хомудаллар чок.

Суурну арбаннар дамчыштыр удуртуп турар бис. Мында чаа чүүл чок. өске сумулар-биле дөмей-ле.

Чаа арга-дуржулга-биле ажылдап эгелээнивис ажыктыг болган деп санаар мен, өске сумуларга ону ажыглап болур — деп, түңнелинде ол чугаалаан.

Клалыр-оол ТУВАК.
«Чаа орук» солувнуң корр.

БАШКЫНЫҢ ЧЫМЫШТЫГ ИЖИ

Алдын-оол Салчакович Ховалыг — Чыраа-Бажы ортумак школазында социал башкы. Ооң бир-ле кижи-биле ужуражып, хандыр чугаалажы берген турарын эскерип болур. Ол аңаа-ла үе эрттирип турбас. Кижилерниң амыдыралын сонуургап турары ол.

Алдын-оол Салчаковичиниң стажы 36 чыл ажып турар. 19 чыл иштинде школалар директорлап келген. Бо үелерниң иштинде бодунга байлак дуржулганы шиңгээдип ап, мөөңнеп алган. Башкы болурундан аңгыда, партия ажылын база кылып чораан. Ол бүгү ооң чон-биле ажылдаарынга дөгүм болганы чугаажок. Мында салым-чаяанның салдары база улуг дээрзи билдингир. Чүге дээрге чеже-даа дуржулгалыг, эртемниг болзуңза, кижи бүрүзү башкы болуп, өөреникчилеринге чоок болуп, оларның чүректерин чаалап ап шыдавас.

А. Ховалыг — спортка сонуургалдыг башкы. Чогум-на ону дамчыштыр кандыг-даа өөреникчилерни бодунче, сорунза дег, хаара тудуп чоруур болгаш өөреникчилерниң чедиишкиннеринге чоргаарланып чоруур. Оларының дугайында үргүлчү-ле чугаалай берген олурар. Башкының ажылының түңнели, чоргааралы ол-дур.

Чыраа-Бажы ортумак школазын директорлап турганын сактыр-дыр мен. Ажылынга кончуг-ла кызымак башкы. Ынчан Кызылдан автобус тос шак үезинде келир чүве. Чорук кылып чорааш келгеш, баштай бажыңынче эвес, школага келир. Кичээлдерге олуржуп, башкылар-биле сүмележип хүнзээр. А чайгы септелге үезинде көөрге, чанагаштанып каапкан, ажылчыннар-биле кады ажылдап турар.

Башкының ажылын сонуургап, аңаа каш айтырыгларны салдым. Ооң бодунуң дугайында хөй чүве-даа чугаалаар хөңнү чок болду:

— Бо өөредилге чылында кол сорулгавыс — уттундуруп бар чыдар тыва чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны чонга тайылбырлаары. Улусчу педагогиканың кижизидикчи тускай сорулгаларын, салгалдан салгалче дамчып келген төөгүлүг оруун кижи бүрүзүнүң угаан-бодал культуразынга чон ажыглаарын кызыдар. Школа, өг-бүле болгаш ниитилелдиң харылзаазын быжыктырар. Неделяның вторник санында социал башкылар чон аразынга педагогиктиг номчулгаларны кылыр. Ону сайгарып көргеш, школага ону канчаар кылырын удуртукчулар-биле дугурушкан бис. Темаларывыс: «Тыва чаңчылдар болгаш ёзулалдар», «Тыва улусчу педагогика», «Аът — тыва кижиниң кол чөлеңгиижи» дээш, оон-даа өске.

Кожууннуң педагогиктиг номчулгаларынга база бодумнуң арга-дуржулгамны өске башкыларга дамчыдып берип турар мен.

Класстан дашкаар спортчу маргылдааларны база организастап эрттирип турар бис. Арбаннар аразынга хол бөмбүү, баскетбол маргылдааларын эрттирдивис. Школаның «Төлептиг кыс-93» деп мөөрейин өөреникчилер аажок сонуургаан.

Оолак ДҮЛҮШ.
Чыраа-Бажы.

Өөредилге болгаш амыдырал

САКТЫП ЧОРУУЛУҢАР

Хүндүлүг башкывыс Шулуу Чыргал-оолович Сат чурттап чораан болза, бо хүннерде, ооң үндезилеп тургускан кафедразы мугур 30 чыл оюн демдеглеп турда, 68 харлаан турар ийик. Ынчангаш бо башкымның улус өөредилгезинге киирген үлүг-хуузунуң дугайын бижип, эртем-методиктиг ажылының дугайында сактыышкын кылыр сорулга салдым.

1947 чылда Ш. Ч. Сат Кызылдың 2 дугаар школазын чедиишкинниг дооскаш, Ленинградтың Ленин база Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнерлиг А. А. Жданов аттыг Күрүне университединиң чөөн чүк факультединге өөренип кирип алган. Студент тургаш-ла, А. Н. Островский аттыг театр институдунуң тыва студиязынга башкылап турган. Башкылаашкынның оруу оон эгелээн. Университет дооскаш, Сарыг-Сеп школазынга ажылдааны кодээ школаның айтырыгларын ханы билип алырынга дузалаан.

Педагогика эртемнериниң академиязының национал школалар институдунга аспирантура дооскаанының соонда, Кызылдың башкы институдунга ажылдап эгелээн.

Ш. Ч. Сат — тыва дыл болгаш литература кафедразының бир дугаар үндезилекчизи, кафедраны үзүктел чок чээрби чыл дургузунда удуртуп келген. Республиканың школаларынга тыва дыл башкыларын белеткээринге, башкылаашкынга, дыл талазы-биле эртемге ооң кылган үүлези хөй. Ооң бижээн хөй санныг ажылдарының чүгле эвээш кезиин санаарга мындыг: 1961 чылда «Тыва дылда причастиелер» деп кандидат диссертациязын, 1973 чылда «Тыва национал дылдың тывылганы болгаш хөгжүлдези» деп темага доктор диссертациязын камгалап алган. «Амгы тыва литературлуг дыл» деп ийи томнуг номну, эртемден Д. А. Монгуш-биле кады «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези» деп номну бижээн. «Тыва диалектология» деп номнуң автору болуп турар. «ССРЭ улустарының дылдары» деп дөрт томнуг чыынтыда. «Делегей дылдары» деп номда тыва дыл дугайында очерктери кирген. «Тыва аас чогаалының дылы» деп улуг хемчээлдиг ажылды бижиир сорулгалыг турган, ону дооспайн барганы аажок хомуданчыг. Тыва-орус словарьларны тургусчурунуң талазы-биле, институтка, ортумак школаларга өөредилге программаларын, номнары дээш, бижээн ажылдарының саны барык 200 ажыг. Улуг башкының удуртулгазы-биле хөй-хөй студентилер тыва дыл талазы-биле эртем ажылдарын шинчилеп, илеткелдерни кылып турганнар. Аныяк башкыларга, эртем ажылдакчыларынга теория болгаш практика кырынга улуг дузаны ол чедирип чораан. Сибирь институттарының эртем ажылдакчыларының диссертация камгалаарынга оппонентилээрин, аспирантылар, аныяк эртемденнерниң кылган ажылдарынга рецензия бижиирин, эртем конференцияларынга, симпозиумнарга киржирин Шулуу Чыргал-оолович бодунуң профессионал хүлээлгези кылдыр санап чораан.

Эртем талазы-биле байлак дуржулгазын Ш. Ч. Сат бодунуң сургуулдарынга дамчыдып шыдаан. Ооң үлегери салдарлыг болганындан эртем аттарын камгалап алганнарның саны эвээш эвес. Дыл эртемнериниң кандидаттары: К. Куулар (кафедра эргелекчизи), Ч. Доржу (эртем-шинчилел институдунуң директору) Б. Ондар, М. Кунгаа, П. Серен, М. Мартан-оол, М. Оюн (эртем ажылдакчылары), С. Орус-оол, Я. Хертек (сектор эргелекчилери), педагогика эртемнериниң кандидаттары Г. Базыр, Г. Сундуй база бо чүүлдүң автору. С. Натпит-оол, Н. Серээдар аспирантурада чедиишкинниг өөренип турарлар.

Амгы бо хүннерде Ш. Ч. Саттың үндезилеп тургузуп каан кафедразында институтту аңгы-аңгы чылдарда дооскан ооң сургууллары ажылдап турар. Башкывыстың мөзү-шынар талазы-биле бодуунуң, кижизинин, биче сеткилдиин база ооң номчаан лекцияларының ханы утказын, практиктиг кичээлдерге дылдың солун айтырыгларын эчизинге чедир бүгү тала-биле сайгарып турганын бо-ла сактып чугаалажы бээр бис. Башкының үргүлчү кичээнгей салыр айтырыглары мындыг чораан: башкы кадрларның белеткелин экижидери, тыва чугаа культуразын сайзырадыры, орфографияның дүрүмнерин хажытпазы, орус дыл-биле холуй чугаалаар чорукту болдурбазы... Тыва дылдың хөгжүлдези, аңаа камныг болгаш ынак болуру башкының сагыш-сеткилиниң, угаан-бодалының чарылбас кезээ боор чораан. Башкының сагыш аарып чораан, бо үстүнде айтырыгларын ооң сургууллары утпайн, уламчылаар дээрзинге чигзиниг турбас ужурлуг.

Мен бодум хуумда студент чораан чылдарымда тыва дыл талазы-биле ханы, быжыг билигни башкымдан алганымны, эртемниң делгемин орукту оон изежип бергенинге чоргаарланып, кафедрага дыка үр үениң дургузунда кады ажылдап, ооң хөй санныг үнелиг арга-сүмезин ап чорааным улуг өөрүшкү-биле сактып, мөгейип чоруур мен.

Хүндүлүг башкывыс бөгүнде бистиң аравыста чок-даа болза, ооң ханы утказыг эртем ажылдары, кижизиг мөзү-шынары, биче сеткилдиин, хүндүлээчели бистерге, ооң сургуулдарынга, кажан-даа уттундурбас, ынчангаш филология эртемнериниң доктору, профессор, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы, Н. К. Крупская аттыг медальдың эдилекчизи башкывыс Ш. Ч. Сатка мөгейип, ону сактып чоруулуңар.

Кима МАРТ-ООЛ.
Педагогика эртемнериниң кандидаты, доцент.

«ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ БАШКЫЛАРЫНДАН АРТЫК ТУРЗУН»

Кызылдың уран чүүл училищезинге кире бергеш, ийи дугаар катче үне бээрге-ле, чадаганның хоюг үнү, игил, бызаанчының уярачыг аялгазы, сыгыт-хөөмейниң чаңгызы дораан-на кижиниң чүрээнге дээп, чайгаар-ла ол өрээлдерни бакылай бээринче албадантар. Ол дээрге тыва хөгжүм херекселдер салбырының класстары-дыр. Бо салбырның негелдези, чуруму, сагыыр ужурлуг бижиттинмээн дүрүмнери база тускай. «Солуннарда бижипле турар. Радио, телевидениеде-даа көзүлбес. Дыңнап көрзе кандыгыл» деп бодааш, оркестр кичээлинче кире бердим. Дирижеру Татьяна Туматовна Балдан мээң чылбыртып кирип келгенимни безин эскербейн, оркестр-биле чай чок ажылдап тур.

Аъттың дуюунуң даажыңга үдеттирген, чечектерлиг ховуга хамнаарак-биле чаржый ырлап, хөөмейлептерин тайылбырлай бээрге, бо кижиниң безин чүлдү-чүрээ тиккинейнип, харын-даа хөөмейлей бээринче дап бере бээр болду. Башкызының тайылбырынга чалгынналган, оркестрде бар-ла оолдар дөгере сыгыртып, хөөмейлеп, каргыраалай бээрге, кайгай берген мен. Шынап-ла, Тыва чуртум каракка, дириг чурукта дег, көстүп келир. Кичээл соонда башкы Татьяна Туматовна-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Бо салбырда хөөмей мергежилиниң кичээлдерин эрттирип турарын башкы демдеглеп чугаалады.

Оркестрде бирги курсчулар амдыызында ойнавайн турар, чүге дээрге хөгжүм херекселдери чедишпес. «Кызылдың № 4 профтехучилищезиниң чанында ажылдап турар хөгжүм херекселдери кылыр мастерская материалдар чогундан чагыгларывыска күш четпейн турар»— деп, Татьяна Туматовна чугаалады.

Тыва национал оркестр салбырында өөренип турар оолдар, уруглардан: «Музыка бижиктерин билир силер бе?» — деп айтырарымга, мынчаар харыыладылар: «Бистиң салбырда хөй кезии музыка бижиктерин билбес болгаш хөгжүм херекселдерин көрүп көрбээн оолдар, уруглар. Ынчалза-даа олар арга-дуржулгалыг башкыларның дузазы-биле ойнаптар аргалыг апарган бис»— диштилер.

Бо салбырда болгаш өске-даа салбырларда республиканың уран чүүл школаларындан өөреникчилер база хөйү-биле кээп турар. Татьяна Туматовнаның ооң мурнунда чылдарда дооскан өөреникчилери база бар болду. Оларның аразында Сайлык Хомушку, Рада Хертек, Чечена Сан-оол дээш, өскелерни-даа адап болур. Олар ам башкызы Татьяна Туматовна-биле кады ооң арга-сүмезин ап, чедиишкинниг ажылдап турарлар.

— Башкы Татьяна Туматовна алыс боду баштак, биче сеткилдиг, дузаарган кижи —деп, ооң доостурганы Сайлык Хомушку мээң чугаалап берди.

Национал оркестр салбырында өөренип турар оолдар, уругларның кичээлдээр өрээлдери ам безин чедишпес боор турар. Чамдыктары коридорнуң азыгларында сандай салгаш кичээлдеп турарлар. Өөредилгезинге кызымаккайы оон-на иллең. Кичээлдээр класстар чедишпезинден, чамдыкта даң бажында 6 шакта келгеш, кичээлдерин эрттирип турар башкыларга база-ла Татьяна Туматовна база Сайлык Хомушку дээш, өске-даа башкылар хамааржыр. Ол талазы-биле айтырыгны дирекция шылаар шаа-биле шиитпирлеп-даа турар болза, амдыызында оон өске арга чок боор турар.

Илик-хеп-биле хандырылга база кудуку деңнелде деп болур. Училищениң болуунуң тыва хептери бар-даа болза, өөреникчилерниң хөйүнден чедишпес таварылгалар база тургулаар.

Бо салбырже кирериниң дугайында каш сөс. Кирериниң шылгалдазынга чедир чартык ай арткан турда, чаңгыстап кичээлдер берип эгелээр. Ол үе иштинде өөренген чүүлдерин шылгалда экзаменинге дужаар. Шылгалда үезинде келген кижилер ону ховар эртер. А доозарының мурнунда шылгалдазынга дөрт чогаал ойнаар. Тыва улустуң ырларын болгаш улустуң аас чогаалының херекселдеринге ойнаары албан дээрзин башкы тайылбырлады.

Чугааны түңнеп туда. Тываның Культура яамызы «Чөөн-Сибирьниң культура институдунуң салбырын Кызылга ажылдар болгаш Тыва Республиканың национал оркестрин тургузарының дугайында» доктаал үндүрген. бо база Татьяна Туматовнаның чедиишкини-дир дизе частырыг болбас. Ооң байгыла кузели мындыг: «Өөреникчилери башкыларындан артык турзун».

Буян КУУЛАР,
Кызыл хоорай.

КУРАТОРУВУС ДУГАЙЫНДА

Башкы... Бо сөстү бис чоргаарал азы бедик сеткил ханышкын-биле адаар бис. Кандыг-даа кижи бистиң бо эртем-билиглиг үевисте кайы-ла-бир башкының холундан үнүп, амыдыралывыстың оруун шилип тып алган чурттап чоруур бис. Оларның аразындан кандыг-даа мергежилди шилип алган, амыдыралывыс калбак оруун эртип чоруур бис. Ол-ла бүгү амыдыралывыс эге базымнарын башкыларывыс айтып берип чоруур дизе, хөөредиг болбас боор.

Бо удаада бис бодувустуң кураторувус, аныяк башкы Надежда Дарыевна Сувандииниң дугайында бижиир бодап алдывыс. Ол база-ла бистиң педагогика институдун чедиишкинниг дооскаш, Тес-Хем кожуунга онзагай бедик, дуржулгалыг башкы боор ажылдап чораан. Амгы бо хүннерде бистиң институдувуста ажылдап чоруур. Надежда Дарыевна кафедрада аныяк башкыларның бирээзи. Ынчалза-даа бодунуң билииниң бедии-биле, содун алдының чоруурунуң талазы-биле студентилерниң хүндүткелин чаалап алган башкыларның бирээзи.

Бистиң бөлүүвүс — онзагай бөлүк. Ында Моолдуң Кобту, Баян-Өлгий, Хубсугул аймактарындан 4 тыва эживис өөренип турар. Бо эштеривис баштап келгенде колдуунда моолдап чугаалажыр, орус, тыва дылдарны ындыг-ла эки билбес турган. Оларга Надежда Дарыевна база дыка улуг дузаны чедирип, шупту чүвеге сагыш човангырын илередип, коллективке ижиктирип шыдаан.

Надежда Дарыевна бисти 1-ги курстан эгелеп бөлүүвүстүң удуртукчу башкызы боор башкарып келген. Бөлүүвүсте 25 янзы-бүрү кожууннардан келген, аңгы-аңгы аажы-чаңныг студентилерни чаңгыс демниг бөлүк кылдыр хаара туткан. Башкывыстың ачызында институтта багай эвес бөлүк дыртып турар бис. Манаа бөлүкте салым-чаяанныг студентилерни адавайн баар аргавыс чок. Оларга Д. Аракчаа, Б. Бадарчийю, Ч. Найдан, К. Сат, А. Дамдын, Р. Куулар, Э. Санчы дээш, оон-даа өскелер хамааржыр.

Бөлүүвүстүң найыралы, өөредилгези дээш сагыш салып, бодунуң үезин харамнанмайн чоруур башкывыска кафедраның 30 чыл оюн таварыштыр ажыл-ижинге, аал-оранынга чүгле экиин күзеп тур бис. База ол ышкаш кафедраның башкылар коллективинге чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни, үре-түңнелдиг эртем ажылдарын, чаагай ажыл-херекчи бүгү-ле чүүлдерге чүгле экиин бөлүүвүстүң мурнундан, черге чедир мөгейбишаан, күзедивис, эргим башкыларывыс!

Нонна ХИРБЭЭ.
Бешки курсчу.

Хереглекчиниң эргелери

ҮРЕЛИК БАРААНГА ТАВАРЫШСА...

Бараан сараан өртээ улуг үеде кым-даа болза эки шынарлыг бараанны садып алырын күзээр. Ынчалза-даа сөөлгү үеде шынар чок, багай бараннар рынокта дыка көвүдээн. Садып алыкчы, хереглекчи кижиниң эргелерин камгалаарының дугайында хоойлу-дүрүм-даа бар, оон аңгыда, хереглекчилерниң эргелерин камгаладырының талазы-биле янзы-бүрү ниитилелдер, каттыжышкыннар тургустунуп турар. Бир ындыг ниитилел Кызыл хоорайда тургустунган. Садып алыкчы кижи билип алыр-биле ол ниитилел хоойлудан дараазында ушта бижилгелерни кылгаш редакцияга эккеп берген.

Бир эвес силерге шынары багай, бир-ле чүвези четпес-дүдүү бараанны садыпканнар болза, садып алыкчы кижи чүнү канчаар ужурлугул?

Садып алыкчы шынары багай бараанга таварышкан болза, дараазында негелделерни кылып болур:

— 14 хонуктуң дургузунда шак-ла ындыг эки бараан-биле солудуп алыр. Бараанны орнаарда, ону ажыглаваан, ооң даштыкы хевири үрелбээн, фабрикадан үндүрген демдектери садыгдан берген чек бар болза, ынчан ол бараанны кандыг-даа чугаа чокка орнап бээр ужурлуг.

Орнаажылгага ук-поски аймаа болгаш орун-дөжек херексели кирбес.

— Бир эвес садыгда шак-ла ындыг бараан чок болур болза, хереглекчи кижи бодунуң күзели-биле төлээн өртээниң акшазын эгидип ап болур, азы шак-ла ындыг бараанның садыгга кирип кээрин манап ап болур;

— оон аңгыда, садып алыкчы кижи ук бараанның өртээн чиигедип бээрин негеп болур;

— бараанның үрелик черин эттирип бээрин болгаш септелгеге үндүрген чарыгдалдарын дуглаттырып алыр эргелиг;

— бараан дугайында бүгү-ле информацияны алыр болгаш негээр эргелиг;

— садып алыкчы бараан садып ап турар үеде кассирниң, садыгжының талазындан ат-фамилиязын көргүскен табличкалыг турарын негеп болур;

-- кассадан ыравайн чыда, садып алыкчы бараан садып алганының дугайында чекти албан ап алыр ужурлуг;

— бир эвес садып алыкчы мегеледипкен мен деп санаар болза, садыгның администрациязындан бүгү кассаны ажыттырарын негээр эргелиг;

— акша эгиткениниң дугайында администрация-биле кады үш хоолгалыг актыны тургускаш. аңаа ат салыр. Бир хоолгазын бодунга ап алыр, ону судка азы херек черлерге көргүзер.

— Садып алыкчы «Хомудалдар дептерин» негээр эргелиг болгаш аңаа хомудалын, негелделерин эскериглерин бижиир эргелиг.

ПРОФАКТИВ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Тыва Республиканың профэвилелдер чөвүлели профэвилелдер активиниң семинарын дүүн Кызылга организастап эрттирген.

Тыва Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар семинарны ажыткан.

1994 чылда ажылчы чоннуң социал-экономиктиг камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазының дугайында ТР-ниң профэвилелдер чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. Н. Тутынина илеткелди кылган. Коллективтиг керээлерни ажылдап кылырының дугайында автомобиль болгаш чазаглыг оруктар ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы С. М. Душинина чугаалап берген. Амгы үеде соцстрахование фондузу биле профэвилелдерниң харылзааларының дугайында Россия Федерациязының соцстрахование фондузунуң Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының даргазы С. Б. Маады илеткел кылган.

Профэвилелдер организацияларының активтери өске-даа темаларга илеткелдерни семинарга дыңнаан.

Тыва Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар семинарның [illegible] болгаш профэвилелдер активиниң сорулгаларының талазы-биле чүве чугаалаан.

Бистиң корр.

◆ *Эрбектиң хойжулары*

КАКПАК ХАЯ БААРЫНДА

Үнер хүнче уткуй көрүнген, улуг-улуг ээгилер дег, баштары эглип келген кадыр хаялар. Ооң баарында шуушкак кажаалардыг кыштаг. Ол мал кажаазының дужунда, бедигээште, борбак хүрең бажыңчыгаш, серилер адаанда чылыг черде сарааттаан сиген.

Кажааның мурнунда хат-салгын-даа оюп эрте бээр черде — семдер дүктүг ак-ак хойлар. Оон ырак эвесте тодуг-догаа инектер турары турар, чыдары чыдар. Малчын Виктор Идей-ооловичиниң Эрбек хемде кыштааның чурумалы ындыг.

Кыштагның артыы талазында какпак хаяларлыг бедик кара дагның хөрээнге хар ызыртынмас, хат хадып каапкар. Ында кадар оът-сиген саргарып, сагланайнып чыдар. Виктор Ондар чылыг, чырык бажыңындан үнүп келгеш, кажаада хамык малын эргий көөр. Мал-маган магалыг дыштаныгада деп болур.

Какпак хая баарында кыштагның ээзи чер-дээр кыдыындан бедип, херен кел чоруур хүннүң херелдеринче уткуй көрген. Аяс-даа, чылыг-даа хүн болур-дур деп иштинде өөрээн. Улуг-Хемниң куду алзы Эрбек хүн чүгле ол Ондарның кыштаанче чоокшуладыр чуглуп органы дег сагындырган. Идей-ооловичиниң калбак, делгем хөрээ малының одарлары болур кара дагларны дуглаап дег көстүр. Малчын аал ол дагларның чанынга кыштап, чурттаганының чурумалын, ажыг аагып-даа көрүп эрткен. Чээрби ажыг чыл караңайны берген. Чүс башка онааштыр олар харын-даа чүстен өру санныг хураганы алгылаан.

«Эрбектиң» бо хойжу аалының чедиишкиннери чамдык чылдарда улашкан. Оларының кудуку көргүзүү база ээлчег ээүгаар эвес-даа бол, чамдык чылдарда база тургулаан. Чүстен чеден ажыг хураганы алгаш, Ондар элээн муңгагдап чораанын чугаалап орар. Бо кудуку көргүзүглер ам-на уламчылавас деп бодаар болза, күжениишкинниг малчыннаар. Ол-ла, оон өске чүнүң-даа херээ чок. Ынчангаш мал чемнерин кыштагга хөйнү мөөңнээр. Кажааларны эки чылыглаар, чаартыр черлерин улам эде кылып, чаартыр Өдекти эңдере бөлер. Кажааларның иштин коптарын каапар. Ынчап кажаалар хостуг-делгем апаар.

Виктор Идей-оолович ол бодалдарын чоорту бодарадыр дээш, делгемнерже чаптылып одарлаан хойларының соонда таваар кылаштап, байлак бодалдарын улам байыдып бар чоруур. Үш чүс ажыг баш хой доктаап, кадар оъттарже шымны бээрге, хойжу кижи оожургаар. Кертик черде хая баарынга олуруп алгаш, лимби хевирлиг кылдыр кылып алган кымчызының ужун ол эдискилеп чоруй, тыва аялгалар ойнай бээр.

Талантылыг аялганы хемниң кадыр даглары таалап дыңнаар дээш, чаңгыс черге чыглы бергензиг-даа апаар. Чылыг үелерде ол бызаанчылар, чадаганнар кылыр херек чүүлдерин ап алгаш-даа чоруур-ла. Чаптылып одарлаан көвей ак малының чанынга ол чазанып-даа чоруур-ла. Ол эткир бызаанчызы, хоюг үнүг дошпулууру-биле делегей чергелиг уран чүүл көрүлделеринге каш удаа киришкен болгай. Кызылга болгулаар уран чүүл көрүлделеринге ол өг-бүлезиниң концертин каш-даа катап бараалгаткан кижи. Бызаанчызын, игилин, дошпулуурун тудуп алган бо-ла келир.

— Калайым каргыраалаар, уругларым сыгыртырла болгай. Бодум оларны мурнай, эдиктир хөөмейлеп бээр кижи мен — деп, ол бир катап баштактаны аарак, чугаалаан чүве.

Виктор Ондарның бажыңында уран чүүлге-даа талантызы дээш, мал ажылынга-даа чедиишкиннери дээш саазын шаңналдары эңдерик кижи. Олар ол шаңналдарны кадагалап ап, чамдызын хана дургаар азып алганнар. Ооң уруглары, оолдары, чоок төрелдери тыва хөгжүмге шупту дески ойнаарлар. «Эрбек» совхозта үжен ажыг малчын аалдың ховар талантылыг дээн өг-бүлези-даа бо! Чамдыкта олар тайга артында Туран хоорайже ажа бергеш-даа ойнаарлар. Көрүлделерниң тиилекчизи болуп келирлер. Эрбектиң Культура бажыңының калбак ак сценазын олар база аян кииринтерлер. Өөлеттеп каастаан тыва тоннарлыг тыва хөгжүм херекселдерин тудуп алгаш, аяныг-ла ойнаарлар.

Бо малчын бызаанчыларны, игилдерни, чадаганнарны чай кадында чазап кылып, ону чүгүрүк аъттарның кудуруунуң узун хылы-биле хылдааш, бажыңында делгеп алган орар. Ол ажылдарын төрелдеринге, чаңгыс чер-чурттугларынга белекке сунар.

Чээрби ажыг чыл дургузунда Эрбекке хойжулааш, чогум чеже баш малды ажыл-агыйга өстүрүп берген малчын боор бо деп кижи бодаар.

— Мынча чылдарның дургузунда чеже-даа малды өстүрген бис. Кыргаан дүк-даа бар-ла. Та чеже тонна чүве, оозун санап чоруур эвес аан. Бо үнер 1995 чылдың кышкы хүннерин канчап эртерин бо-ла бодаар-дыр мен. Чыда өлүр чылан эвес, кызып ажылдаар, малчыннаар апаар. Чүске онаажтыр ам тозанны алырын бодум хуумла боданып алган чоруур кижи мен — деп, Виктор Илей-оолович чугаалап ор.

Виктор Ондар малчын болгаш ындыг ыйнаан, мунар аъттарының дугайын мактанмас кижи. Дангаар чүгүрүк малдар дугайын чугаалаар. Чарыш аъдын малчын ачазы Ондар Илей-ооллун аайы-биле каш-даа катап мунган. Ачазының чүгүрук малдарын мунгаш, бирги черже үне халып турганын эрткен чайын малчыннар Наадымынга келгеш, бистиң чанывыска ол сактып чугаалап олурду ийин. Ооң эң-не сонуургаар чүүлү — аът чарыжы. Ол шилгедек, арааай аъттарны аажок чарашсынар. Оларның челерин, чүгүрүүн магадаар кижи. Наадымга чыл санында келир, чүгле аъттар чарыжып магадап, кымның кандыг малы эрткенин сонуургаар.

Бо хөгжүм кылыр шевер кижи кыштаанда какпак хая баарында чурттап, малчыннап орза-даа, октаргайны одуртур дыңнаалап көрүп олурар. Солуннары бо-ла келир. Ооң шуптузун номчуур. Келир чылда «Шынны» база чагыдып алганын хөөрээр. «Шын» солун чокта, суксун ханмас чүве дег болгай деп чугаалаар.

Какпак хая чанында аалдыг хойжу чүгле хөгжүмчү бедик мергежилдиг эвес, харын-даа колунну, чиримни-даа кылыр. Алгы-кешти уштап, чымчадыр эттээр, чүгеп, чулар кылыр дээш-ле баар кижи. Бир катап ооң малының кажаазынче кирген бис. Үлегерлиг кажаа-ла чораан.

Ооң ишти делгем, хойлар хоорай чурттакчыларының арыг-силиг бажыңнарында кирип келген дег, сагындырды. Ол кажааның иштинге кижи-даа чурттап, дыштанып болгу дег. Кандыг коптуг эки кылган делгем, арыг-силиг кажаалар ыйнаан.

— Хураганнар турар кажаалар бо, че, кандыг ышкаш? — деп, Ондар мындыг де. Таарымчалыы мырынайла уруглар турар садик өрээлдери-ле. Шевер, мастер кижиниң эдилели черле чараш, корум-чурумнуг, арыг-силиг, уран-шевер деп чүве ол-ла болгай. Ол чаш мал өрээлдериниң чанында дыштаныр сандай, стол-даа бар. Ханада улуг шкафта мал эмнээр эмнер-даа бар. Кыжын-даа, чайын-даа, кужун-даа ол боду мал эмчизи болу бээр. Сыгыртып, эмнээр. Мал аарый бээрге, кайы оранчок суур чурттуг мал эмчизи чалаар азы телефоннаар арга бар эвес. «Думчукка тулганда, бызаа сугжур» деп чүве ол-дур.

Бо шагның малчыннары дээрге-ле мал эмчилери-дир, зоотехниктер-дир, көдээ ажыл-агыйның өске-даа тускай эртемниглери-дир. Мал ажылынга хөй чылдарның арга-дуржулгазы оларны ынчаар өөреткен. Эрбектиң бо хойжузу Виктор Ондар ылап-ла ындыг эртемденнерниң бирээзи-дир дизе частыг болбас.

Ондар ОХЕМЧИК.

БУЯННЫГ СЕТКИЛ

Очерк

Улуг, Биче, Ортаа-Хана дагларынга бүргеткен Улаатайның бойдузу кайгамчык. Ылаңгыя, чайын, күзүн кижи магадап ханмас. Бедик-бедик даглар, сүвүр-сүвүр чалымнар, кара-ногаан эзимнер Улаатайны ийи таладан бүзээлепкен, арга иштиниң ыяш-дажы, үнүш өзүмнери, кат-чимизи, эм оъттары оң, солагай талазынче чаптылып үнген. Кадар оъттуг шаттарда, калбак, ногаан шынааларда, янзы-бүрү хевирлиг улуг-биче дагларда өөр-өөр кодан малдар, чүзүн-бүрүн аң-мең бойдус чурумалын улам каастаар. Улаатайны дургаар малчыннар турлаа черлер-ле хөй. Данов Машпак-оолович Монгуштуң ада-өгбелери шаандан тура Улаатай унунга мал азырап, көшкүн арат амыдыралга чаңчыккан.

Өвүрнүң Торгалыгже углаан чоннуң чооп оруу-биле Улаатай хемни кешкеш, бичии өрү бар чыдарга, аржаан чоогунда тейжигеш көстүп кээр. Оон баарынга база Улаатай аржаанын долгандыр аалдар эндерик хонгулаар. Ол хөй өглерниң бирээзинге 52 харлыг ие он бир дугаар өнеязын — эң хеймер оглун божуп, караа чырааш. Боду тырың, сиирэш мага-боттуг чаш төлге ада-ие Данов деп ат берген.

Та, алдаржаан Улаатай аржаанының кедергей эм шынарлыг суундан, бойдузундан чүве, та, ачазының уран холдуг усчу шеверинден болган чүве, бичии Данов өзүп келгеш, эмчи мергежилге четкен. Эмчи болур [illegible], илби-шидилиг чүве ышкаш, мырыңай-ла хуулгаазын буянныг холдарлыг отоларинголог болган.

Үениң маңы дүрген. Данов Машпак-ооловичиниң доңчу намдарын бижиир дизе, хөй ама саазын херек. Ол институт дооскаш безин 30 чыл чедир ажылдап чорууру. Назы-хар алды дугаар сиче кирип, чай алындырбас чаагай үүле-херекке билдиртпейн барган. Чартык чүс чыл ажа дужүп, улуг назының баштайгы тыныжы бажының дүгүн чоорту агартып, хаваанда хаңы сыгыгларны тывылдырып келзе-даа, Данов Монгуш бердинген ажылы дээнде амыр-дыжын билбес, улустуң чугаалап турары дег, кежээ кижилерниң бирээзи. Оон ажылгыр-кежээзи ада-иезиниң угун дөзеп, салгал дамчып дөстелген магатчок. Эмчиниң авазы үнген-кирген чонунга кайгамчык эвилең, хүндүлээчел, чаптанчыг чаңныг дижип чон чугаалажыр. Аккыр сүттүг шайын-даа хайындырганда, арага-хойтпаан-даа тиккенде, даштын чонун шуптузун өгже кыйгырып эккеп алыр. Амыдыралга ынак, өлчей-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг күжүр ие 93 харлыг турган кызыл-дустаан. Уругларының уруглары үшкү салгалдың уругларын кижизидип өстүреринге ол хүндүлүг кырган-ава дириг үлегер-чижек болуп чораан. Данов Монгуш 12 харлыг турда, ооң сураглыг шевер, чазаныкчы чораан ачазының аъдының бажы хоя бергеш, чырык өртемчей-биле байырлашкан. Чартык өскүс оол өг-бүлениң эң-не хеймери, эргелессиг хүндүткелдиг болза-даа, хенче чажындан тура-ла бергелерге дадыккан.

Ол 1961 чылда Красноярскиниң эмчи институдунче кирериниң экзаменин эки дужааган. Өске хоорайга өөренип, чурттаары амыдырал көрбээн аныяк кижиге ундаралды-даа болдуруп, өөрүшкүнү-даа шаңнап турган. Өөредилгениң бачымчымыы алды чылы төнген. Институттуң эмнээр салбырын дооскаш, 1967 чылдан эгелээш, бо хүнге чедир республика эмнелгезинде кулак, думчук, боостаа аарыгларының эмчизи (отоларинголог) болуп ажылдавышаан.

Дээди эртемниг дипломнуг эмчи хуваалда езугаар төрээн Тывазынга ээп чедип кээрге, ол чылдарда республикага ат-сураа алгый берген отоларинголог эмчи В. Ш. Шашков чаа келген доозукчудан салдынмайн барган. Владислав Яковлевич Кадык камгалал яамызының удуртур даргаларының кулактарын улаа-лараа коңгалап турган, салым-чаяанныг аныяк кижини ЛОР-эмчи кылдыр өөредип ап шыдаан. Дээди билиглиг бир дугаар тыва отоларингологтуң салым-чолу Владимир Шашковтуң дорт киржилгези-биле ынчаар шиитпирлеттинген.

Чаа мергежилге тургустунуп, турумчуурунуң, арга-дуржулга мөөңнээриниң, чогаадыкчы дилээшкиннериниң чылдары эгелээн. Тускай эртемниг аныяк кижи чүвениң ужурун боду тып алыксаар. Чүвениң ужурун тывар дизе, дуржулгалыг эштерниң арга-сүмезинге даяныры чугулазын ЛОР эмнелгениң эргинин артап киргеш-ле, ол думчуунга кертип алган. Сүмележири-биле кандыг-даа тускай эртемниг кижи-биле чугаалажырындан ол ыятпас чаңчылдыг. Ол болза эмчиниң ат-алдарын кудуладыр туржук, а харын бедидер. Кол-ла чүве болза сүме берип турар кижиден кандыг-бир чаа чүүлдү билип алгаш, дараазында шак ындыг таварылгага болу бергенде, ужурун дүрген тып ап болур. А бир эвес кым-биле-даа сүмелешпейн, шын диагноз салбайн, ооң уламы-биле аарыг кижиниң эттинеринге дузалап шыдавас болза — ол езулуг-ла аар шииткел.

Шын диагноз, аарыгны ылап билип алыры, тывары, тодаралдыры — айтырыгларның айтырыы. Аарыг айыылдыг, нарын болган тудум-на, ону ылаптыг тып илередири тоң берге. А ол дээрге амыдыралчы чугула чүүл-дүр. Ылаңгыя кезер эмчилер шын, быжыг диагнозту тургузуп алыры-биле янзы-бүрү дилээшкиннерни кылыр, аргаларны ажыглаар. Данов Монгуш ол бүгүнү аныяк чылдарында-ла чуктеп эрткен. Аныяк эмчиниң ажылдап эгелээн баштайгы үези эңне сагыш аарыңчыг дүвүрелдиң чылдары болган. Ооң холунуң бүзүрелдии, карааның көскүзү кулак, думчук, боостаага нарын кезиишкиннер кылырынга төрүмелинден чаяаттынган салым-чол болбайн канчаар.

Ол профессионал билиин бедидер дээш доктаамал номчуттунуп, өөренип келген. Казань, Ташкент, Новокузнецк хоорайларга билиин бедидип, дыка хөй чаа чүүлдерни шиңгээдип алган. 1973-1975 чылдарда Ленинградтың (амгы Санкт-Петербургтуң) эмчилериниң билиг бедидер институдунга ординатура дооскан.

Эки ажыл — элеп читпес алдар. Данов Машпак-ооловичиниң эртем-билигже чүткүлү, күжениишкиннери халас барбаан. Ооң бүдүрген үүле-херээ төрээн Тывазында дыргын тараап, ады-сураа аныяк республиказында сурагжаан. Кайгамчык холу чымчак болгаш буянныг сеткилдиг болганы-биле онзагай кижи деп чон ону үнелээн. Шынап-ла, ол аарыг човуланга бектеттирген улуска аажок кичээнгейлиг, дыңнангыр, сагыш човаачал. Бо эмчиниң хүлээп алыышкынынга кирген кижилер аңаа ынак болгаш бүзүрээр. Кайы-бир кижиге кезиишкинни ыяап-ла ооң кылган турарын оортан болганчок-ла дилээр. Кымның-даа дилээнден ол ойталап көрбээн. Харын-даа чамдык таварылгаларда өскелерниң ойталап турганы ийикпе, азы багай түңнелдерлиг болгулаар хевирлиг кезиишкиннерни безин кыла бээр. Бодунуң кадыкшыл байдалын, амы-тынын бүзүреп болуру ындыг эмчини шилип алыры аарыг кижиниң эргези деп ол санаар. Аарыг кижиниң эрге-ажыын, ооң амы-тыны болгаш кадыкшылы дээш сагыш човаашкыннарын бодунуң эрге-ажыктарындан бедик көөр эмчиниң буянныг сеткили моон-на илерей келир ышкажыл.

Эмчи-биле хөөрежип чугаалажып оргаш, эң берге кезиишкиннер дугайын каксы-даа бол дыңнап, билип алдывыс. Чижээ, ортаакы кулакка кезиишкиннер кончуг нарын болгаш айыылдыг. Кезер эмчи хензиг-ле чазар болза, арын нервизин кемдедип каар. Ындыг таварылгада арынның шыңганнарының бир чартыы шимчевестей бээр, ооң хевири хөлчок өскерлир. Оон ыңай кезиишкин үезинде улуг хан дамырларынга дээптип болур. Берге байдалда аарыг кижи кезиишкин үезинде хан адыышкынындан шыдашпайн баар азы баш иштинче хан чүгүрүп киргеш, аарыг кижини өлүмге чыгап кээр. Кижилерниң амы-тынын алыр талазы-биле оон-даа өске айыылдыг чүүлдер бар. Чогум-на бо бүгүнүң уржуундан кулакка кезиишкиннерни бир дугаар категориядан өрү мергежилдиг ЛОР-эмчилерге чөпшээрээр.

Улуг хан дамырлары, нервилер бар болганындан, моюнда органнарга кезиишкиннер келергей нарын. Ындыг кезиишкиннерни чүгле Тывада ЛОР-эмчилер кылып турар. Саян артында ону хөрек талазынга кезиишкиннер кылыр дээди категорияның эмчилери боттандырар.

— Берге кезиишкиннерден аңгыда, кандыг чугула болуушкуннарга доктаап болур силер — деп айтырыгны эмчиге салдывыс.

— Бо үр чылдарның иштинде ажылдап келгеш, тыва чонга чеже-даа тайылбырлаарга, белен чүве тоовас чаңчылы бар. Чижээлээрге, ийи кулак иелээ ириңнеп аарый бээрге, дораан чыттырып эмнээри чугула. Маңаа колдуунда бичии уруглар аарыыр. Стационарга чыдып алгаш сегидир эмнедип, дыңнаарын катап анаа кылдыр тургузар. Ол дугайын чамдык ада-иелерге сүме каларга, аңаа ынавайн, чүгле эмнер бижидип алгаш чоруй баар. Кол нургулайында кожууннардан келген улус ындыг болурун эскердим.

Моон айыылы чүдел деп чүвени тайылбырлап көрейн. Аараан кулак сөөлүнде барып хоочурааш, ириңнип чидир эмнеп каарга-даа, дыңнаары багай болуп артып каар, чүге дээрге ириң кулактың дыңнаарынга чугула хылыргай карты оя чиптер болгаш ол картка улуг ойбак тыптып келир. Шак мынчаар аараш, кулактарының дыңнаары баксыраан, харын-даа дүлейлээн улус тыва чоннуң аразында хөй. Орус чоннуң аразында ол ховар таваржырын эмнелгеде бүрүткел дептери бадыткаар.

Чамдыкта кулак аарыы баш иштинче дамчып, (ортаакы кулактар баш иштибиле дыка чуга сөөк-биле аңгыланып кожа чыдар) баш мээзиниң азы ооң картының хуулуушкунунга чедирип болур. Ол үеде баш дегдириишкини (менингит) азы мээ ириңнээшкини дээн ышкаш амы-тынга кончуг айыылдыг аар-берге аарыглар тыптыр. Ынчап кончуг дүрген кезиишкин негеттинер. Кулактың сөөктериниң ириңнин аштап, улуг кезиишкин кылып турар өйде баш иштин кулак талазындан улгаттыр ажыдып, арыглаар. Бир эвес мээзи хуулган болза, ону база чара кезер, чуур. Бо берге аарыгдан амы-тынындан чарлыры — мыңда, чаңгыс базым шаа безин четпес деп чүве билдингир. Эң-не дуржулгалыг эмчилерге безин түңнели багай таварылгалар тургулаар. Ынчап кээрде кезер эмчи кижи чүгле бодунуң эвес, харын база кады ажылдап турар дузалакчыларының хөделиишкиннери дээш база харысалга хүлээр.

Кулак, думчук болгаш арын сөөктериниң хостары аараанда хөлүн эрттир даржыктыг. Ол аарыгны гайморит, фронтит, этмондит дээр. Оларны дарый эмнеп, эмчи хайгааралынга албас болза амы-тынга айыылдыг.

Өлүм кырынга турган аарыг кижилерниң амы-тыны алдынганда, оларны диргизип, сегидир эмнеп каанда, ынчап эмчи кижиниң сеткили оожургаар, өөрүүр. Хилинчек-човуланга бастырып, бергедежип турган ол кижилер сагышка кезээде артып калыр.

Кулаа дүлейлээн кижилер шаг-үе эрткенде келгеш, инвалид кылдыр бүрүткээрин негээр. Ынчалза-даа улуг улустуң ийи кулаа дүлей-даа болза, бертик-межел, инвалид бөлүкке кирбес, а ындыг бичии уругларны инвалид деп хүлээп алыр. Ол уругларның дыңнаары шуут багай азы чугаазы үнмес болгулаар. Оон ыңай төрүмелинден үн чоктарга база инвалид бөлүктү берип турар.

Кулактың дыңнаары баксыраан улуска тускай аппараттарны бижип берип турган бис. Сөөлгү үеде Совет Эвилели сандарап дүшкен соонда, ол аппараттар-биле хандырылга үзүктелген. Дүлей улустуң дыңнаар аппараттарын бүдүрүп берип турган Литва, Грузия демнежилгениң өске чурттары-биле харылзааны кошкаткан.

— Үр чылдарда эмнелгеге ажылдаарга халалыг эвес ирги бе? — деп база сонуургадывыс.

— Ийе, эмчилерге кижилерниң хамаарылгазы аңгы-аңгы. Мээң мергежилим-биле ажылдап чорууурларның ажыл-херээнге ак сеткил онза чугула черни ээлээр — дээш, ол кезек бодап чоруй чугаазын уламчылай-дыр.

— Каржы болгаш хайыра чок эмчиге аарыг кижилерниң амы-тынын бүзүреп болбас. Шыдамнас, шугул аажылыг, алгырар-кышкырар улуска хөңнүм чок. Ажыл-албанга кижи бүрүзү топтуг болгаш маажым болур ужурлуг. Ажыл үезинде халаажырал дугайында шуут-ла уттуптар херек.

Эмчилер аарый бээрге: «Эмчи кижи канчап аарыыр чүвел» — деп кыжырыыр сагыштыг кижилер тургулаар. Мээң коллегаларымның аарыыры анаа чоннуңга деңнээрге, ылаңгыя кезер эмчилерниң талазында хөй болуп турар. Ол дээрге оларның ажылының дүн-хүн чок хөй күш үндүрер бергезинден, эңме-тикчок нерв чарыырындан, кайы хамаанчок бакка-сокка чемнениринден хамааржыр. Кезер эмчиниң бараан болуп турары херекке боттары бүрүнү-биле бердинген эмчилерниң адынче дорамчылал сөстери ужугун-даа тургулаар-дыр. Ылаңгыя үен-даян аас-сөстүг, бардамбак эзирик, культуразы чавыс улус эмчилерниң нервизинге дээп, оларның кадыынга улуг когаралды чедирип турар. Халалыг чүүлдер мындыг янзылыг хамаарылгалардан үнүп кээр-дир.

Ол чугаа кадында дагдыныкчы хүлээлгезинге база доктаай каан олурду. Данов Машпак-оолович ук салбырның эргелекчизи болгаш Тыва Республиканың улуг лор-эмчизи чораш, бо адырның специалистериниң билиг-мергежилин бедидеринге эвээш эвес салыышкынын киирген. Эмчилерниң чедишпезин барымдаалааш, 5 кожуунга лор-фельдшерлерни белеткеп алыр аргалыг болган. Олар ам тускай хүлээп алыышкыннарны боттары чорудуп, чамдык дээди эртемниг эмчилерден дора эвес ажылдап турар. Олар шуптузу бирги категорияның лор-эмчилери болгулаан.

Салбырның эмчилери А. Т. Смирнов, Р. В. Ким дээди категорияны алганнар. Республика эмнелгезиниң поликлиникаларында 2 дээди категориялыг, бир бирги категориялыг эмчилер ажылдап турар. Салбырда үр ажылдап турар ортумак эртемниг эмчилер дөгерези категориялыг.

Аарыг улус эмнээр дериг-херекселдерге хамаарыштыр ол мынча дээн:

— Ажылывыска ажыглап турар дериг-херекселдер талазы-биле бо үениң негелдезинге дүүштүр эки деп болур. Эргежок чугула херектиг чүүлдер амдызында четчир. Бо чылын америк лор-профессор эмчи кулакка нарын кезиишкиннер кылырынга ажыглаар микроскопту база кулактың дыңнаарын хемчээр кайгамчык эки шынарлыг аудиометр деп аппаратты белекке эккеп берген. Оон аңгыда, улуг операцияга хереглээр микроскопту садып алган бис. Ам чүгле оларны эптеп тургузар инженер-техник херек. Ындыг специалист Тывада чок боор турар. Бо дериг-херекселдер ажыглалга кире бээрге, кулактың дыңнаарын экижидер нарын кезиишкиннерни улам сайзырангайжыдар бис. Соңгаар улуг хоорайларда безин мындыг микроскоптар ховар дээрзин айтыксадым.

Данов Машпак-оолович үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны республика эмнелгезиниң кулак, думчук, боостаа эмнээр салбырының коридорунда «Өске бүдүмелдер» деп делгелге самбыразы бар. Ол самбырада кижилерниң кулаандан, думчуундан, кызыл-өөжүүнден, өкпениң эге тыныш оруктарындан ужулган бүдүмелдерни делгээн. Ында черле чүнү чок дээр: янзы-бүрү улуг-биче өөктер, көпеектер, сөөктер, балык сөөгү, тооруктар, чинчилер, шариктер, кызар-өөк дээш, оон-даа өске. Дооскара чижектиг курт-кымыскаяк аймаа безин бар.

Чогум ындыг таварылгалар улуг нургулайында бичии уругларга таварышкан болгулаар. Ховар-даа бол улуг улус база бүдүмелдерни ара сыырыпкаш, оларны ужулдурар ужурга таваржыр. А бичии уругларның назы-хары мырыңай элдеп. Ийи айлыг бичии чаш уруг безин эмчи дузазы-биле айыылдан чайлаан. Бо таварылгада бичии кижиниң чаңынга караактап, ойнадып олурган ада-иези, угбалары, акылары буруулуг болбайн канчаар.

Чүү деп, чүү дээр: үстүнде айыткан органнарга өске бүдүмелдер чыдынганда девидепчиг-ле. Тыңызы бергедээн кижилер, чаш ажы-төл ыы-сыызы-биле келир. Оон кырынга ада-иениң дүвүрели база капсырлажып немежир.

Д. М. Монгуш 6 чыл дургузунда республика эмнелгезиниң кулак, думчук, боостаа аарыгларын эмнээр салбырының эргелекчизи бооп ажылдаан. Ол 1992 чылда кадыының байдалы-биле дилеп турган, эргелекчи эргежүүлдеп үнүп халашкаш, амгы хүннерде ук салбырның ординатор эмчизи бооп ажылдап турар.

Салбырның санал-оналдар бижиир кылып дептери чыл төнмээнде-ле дола хона бээр. Ол дептерниң барык арын бүрүзүнден Данов Машпак-оолович Монгуштуң адын кижи көөр, анаа бүгү-ле сагыш-сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип бижээн чылыг-чымчак сөстерниң кайызын ол дээр боор. Дептерниң сөөлгү арыннарының бирээзинде чоокта чаа бижээн мындыг сөстер бар болду:

«Эргим хүндүлүг Данов Машпак-оолович! Аарыг кижилер бистерге кайгамчык сагыш човаашкыныңар, эптиг-ээлдек чорууңар, аарыгны дүрген экиртир эмнээриңер дээш, кончуг билдилиг ап турар хемчеглериңер дээш бүгү-ле сагыш-сеткиливистиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Шинчилге кылып келгениңер үезинде, ооң сөөлүнде-даа сагыш-сеткиливис көдүрлүп, удавас каң-кадык апаарывыстың быжыг бүзүрели бисти өөртүптер-дир. База катап өөрүп четтиргенивисти илередип, Силерге бажын ашкан аас-кежиин, каң кадыкшылды, узун назынны күзедивис!

№ 6 палатаның аарыг кижилери».

Данов Машпак-ооловичиниң адынга мындыг сөстер орус, тыва, моол дылдар кырында бижиттингилээн.

«Хүндүлелдиң демдээ» орденниң эдилекчизи Данов Машпак-оолович Монгуш бо чылын республиканың кадык камгалалының хөгжүлдезинге ачы-хавыязы болгаш хууда улуг салыышкыны дээш Тыва Республиканың улустуң эмчизи деп бедик атка четкен.

Д. М. Монгуш республика эмнелгезинде дээди эртемниг эмчилер аразында эң хөй уругларлыг дээрги кылдыр санаттырып турар. Ол — 4 уругнуң төрээн адазы, уругларының 3 урууның ынак кырган-ачазы, өг-бүлениң бүзүрелдиг баштыңы, быжыг баганазы, чөленгиижи. Улуг оглу — уруглар эмчизи, республиканың уруглар эмнелгезинде бергедеп аараан бичии чаштарның тынын ап, эмчиниң дүрген дуза чедирер реанимация салбырында ажылдап турар. Улуг уруу амдызында бөлүүн ажылчын. Ортун уруу — Кемеровонуң эмчи институдунда, хеймер кызы школада өөренип турар.

Алдар-сураглыг эмчи хостуг шактарында хөл-шыдыраа ойнаарынга хөлчок сундулуг, дачазынга селгүүстен, аңаа ажылдаарынга хаңы хандыкшылдыг.

**Каш-ла мындыг одуруглар
Каткы-хөг-даа болур ыйнаан.
Шүлүктээштиң доозар-дыр деп
Чүректерден албадады.
Калбак шыктыг даглар эдээ
Хандагайтаа чурттап өскен,
Каттырымзап хүлээп алыр
Данов эмчи ээлдек чаңныг.
Боостаамның хоочун аарыы
Ырмам сындыр хилинчектээн.
Монгуш Данов эмнээн соонда,
Ырлаксаарым дам-на барган.
Аккыр халат сынын чазаан,
Ажыл-херээ чогуп бүткен.
Улаатайның чоргаар оглун
Улуг-Биче шупту мактаар.
«Хүндүлелдиң демдээ» орден
Бүзүрелдиг хөрээң каастаан.
Улус чонуң эмчизи деп
Улуг атка төлептииң шын.**

**Владимир БАЗЫР.
Даңзы САЛЧАК.**

КАЖАН АЖЫДАР ИРГИ?

Улуг-Хем кожууннуң төвү Шагаан-Арыг хоорайга кедээ ажыл-агыы банкызын ажыдар дээнинден бээр чартык чыл ашкан. Оон турар ужурлуг бажыңның чазын дөрт айда-ла белеткеп каан. Шагаан-Арыгның амыдырал хандырылга бажыңының ыдык даараар черин бир ай дургузунда сентеп кылган. Бызанчылар, тудугжулар ол шөлдү банкының негелделеринге дүүштүр кызымак ажылдаан. Аңаа ажылдаар ужурлуг эргелекчини, экономисти, бухгалтерни, санакчыны, кассирни четчелеп белеткээн.

Совхозтар, колхозтар, малчын, тараачын ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер, коллективтиг ажыл-агыйлар банкының ажылдай бээринге бүзүреп турган. Хеп-хенертен ол идегел өжүп баткан. Акша чок, банк ажылдавас деп чугаа үнген. Банк турар кылдыр шөлдү белеткээн тудугжулар, шеверлекчилер, бызанчылар, аңаа ажылдаан өске-даа улус ажыл төлевирин албайн барган. Ажылдаан акшазын чайладыр алыр дээш олар чадашкан. Кедээ ажыл-агыы банкызы чүге ажылдавайн барган чүве ирги? Хөй күжүн үндүрүп, чиик эвес ажылды кылган хөөкүй ажылчыннарга акша төлевирин бербээни хомудаачыг болуп турар.

Доржукай ДОНГАК.

«ЫНДЫГ ААС ЭТПЭЭН»

Бодал

Моон мурнунда силерниң солуңуңар арыннарынга чаңгыс эвес удаа төрээн черим, ада-өгбем, чаагай чаңчылдар дугайында бижип турган болгай мен. А бо удаада мени тургустунуп келген берге дугайында бижиир ужурга таварыштым.

Оолдарлыг, кыстыг, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап чор мен. Ынчалза-даа бо күзүн, сентябрь 2-де мээң ортун оглум Мерген Анай-оол Хандагайтыже кожууннуң шыдыраа маргылдаазынче бөлүк эш-өөрү, акылары-биле бар чорааш, озал-ондакка таварышкан соонда, оон эң-не хүндүлээри, өңнүү, адазы ышкаш акызы, Тываның бир сураглыг оглу, каш катап чемпиону Матпа Сумбуевич Хомушку чок болган соонда, ындыында-ла аарыг чүрээм ыстап чоруур апарган. Ол үеде бодум аарып чыткаш, эмнелгеде бертинген оглумга-даа, мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, чоок төрелдеринге-даа чедер харыым чок болган.

Айыыл-халап болган деп чүвени оглумнуң өг-бүлези база-ла даартазында хирургия салбырында эмчи Вячеслав Товарищтаевич Ховалыгдан душ бооп дыңнап, билип алган чораан. Ынчангаш даартазында дораан чаш уруглуг кериим чок болган кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге чедип, таакпылажып, ажыг-шүжүгүн үлежип, ачы-дуза кылдыр акша-көпеекти сунуп чораан болду.

Бодум кадыкшыл байдалым чугээр апаарга, хоорайга кээп, оглумга-даа, база чок болган Матпа Сумбуевичиниң аалының ишти Таисия Доржуевнага-даа, ажыг-шүжүглүг, дуңмаларым ышкаш дуңмам, аажок топтуг, уруглар авазы ие кижиге сарып дужуп, чырык черге арткан улус карактажып, эки-баакты деңге үлежип, уруг-дарыывыс бот-боттары дузалажып чоруурун дилеп, чугаалап чораан мен. Ол болза 49 хонуу эрте дужүп турда чүве.

Шынап-ла, айыыл-халапты кандыг-даа кижи чагыдып, чогаадып, тургузуп албас, ол карак чивеш дээр аразында болур дээрзин мээң чоорган дег улуг чонум билир болгай.

Оглумнуң кара чажындан тура биче сеткилдиг, ажылгыр, чонунга, төрээн черинге ынак, хөй-ниитичи кылдыр кижизидип, хире-шаам-биле моон соңгаар чурттаар, төрээн чуртунга бараан боор, ногаан оруунче ажыктыг, чөптүг угланыышкынны алыс башкы кижи болгаш берип-даа чордум, ам-даа оглум дээш туржурунга тура-соруум четчир.

Бо-ла бүгүнү сөөлгү хүннерде Тыва күрүнениң солун, сеткүүл, телевидение таварыштыр чок болган кижиниң уруу болгаш чоок төрели болур дуңмаларымның, оглум Мерген Кыргысовичиге хамаарыштыр чамдык амыдыралда база озал-ондак бооп-даа турда, ооң соонда-даа болбаан чүүлдерни эпчок кылдыр бижип, чугаалап туруп бээрге, ие кижи дыңнап, көрүп олуруп чадааш, үнүмнү солун таварыштыр бижиир деп шиитпирледим.

Улуг кажыыдалдыг, качыгдалга таварышкан улустуң даг дег кара өгбени чидирген соонда хомудап турары шын. Ынчалза-даа, бирээде, мээң оглум эмнелгеге оорга-мойнунга кемдээшкинниг берге чыткаш: «...А, бир кырган чок болган» — деп, кажан-даа аас этпээн. Ол дугайты, херек болза, оглум хүлээп чыттырып ап турган эмчилер-биле кады хоойлу дүрүм органнарынга уктап чугаалаар апаар чүве ыйнаан.

Ийиде, ол аарып чыткаш, карак чажы долган каш ама саазын чагаазын мурнунда-ла таныры, пайыралдыг Тасия Доржуевнага база ажы-төлүнге, ха-дуңмазынга бижээш дамчыткан кижи. Оон ыңай мөчээн кижиге тураскаадып шыдыраа маргылдаазын эрттиреринге ачы-дузаны, эш-өөрү-биле деткимче акша-төгерикти-даа, чемпион кижиниң салгакчыларынга тутсур суй белекти-даа чорутканын база хоорайның шыдыраа клувун Матпа Сумбуевичиниң мөңге чырык ады-биле адап, ажыдар деп турарын шуптузун билир мен.

Ооң-биле чергелештир оглумга хамаарыштыр качыгдалга таварышкан улустуң бирээзиниң: «... Арай оваарнып турар болза эки боор...» — деп чөптеп чугаалап турганын бодап, оглум Мергенни боду чүткүдүп турда-ла, чорутпаанывыс шын чүве ийин.

Ырак орукче — Өвүр черже, чоннуң, хөй-ниитиниң херээ, аныяктарга эки салдарлыг, кижизидилге ажылы кылыр дээш, хүнүң аязы, дүннүң караңгызы дивейн, кижизиг, эп-найыралдыг аъттанышкан алышкылар — шыдыраачылар, тывалар шак ындыг кара халапка таваржы бээрин билбээннер-ле болгай.

Оглумнуң чугаазы-биле алырга, ооң мурнунда-даа чок болган кижини, өске-даа шыдыраачыларны машина-хөлге-биле чедип ап, чалап, чедиишкин-түңнелдерлиг тиилелгелерни чаалап ап чораан улус болду.

Ол ындыг эки, эп-найырал, бир демниг чогаадыкчы ажыл-херек кажан-даа качыгдаан, чырык өртемчейде чурттап-даа арткаңнарга, оларның чоок кижилеринге эки тураскаал бооп, оларны чоокшулаштырып, кижизиг чорукче кыйгы болуп артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Серемчилелде хора чок деп чүве бар. Көрүңер даан, ол удаада Хандагайтыже аъттанып турган хоочун-даа, аныяк-даа шыдыраачылар маргылдаага киржир изиг күзелинге чалгыңнангаш, ырак-узак орук-чириттиң кадыг-бергезин уттуп, харын-даа бир артык кижини безин эдертип алырын шиитпирлээннер-дир. Ындыг шиитпирден Мерген Кыргысович чолаачызын арттырып каап, боду машина башкарып чораан. Ол частырыглыг чорук дээш иези мен чаңгыс эвес улаа чугааны кылып, чагып, ажыып-даа келдим.

Моон соңгаар бо чорук кандыг-даа пассажирлерге, удуртукчуларга, хуу машина-oалгаттыгларга өөредиг бооп артар ужурлуг.

Хүндүлүг чонум, Матпа Сумбуевичиниң чоок төрелдери! Ие кижиге оглу, кызы чеже-даа харлыг, назылыг бол, ооң эки-даа, бак-даа херээ, ооң чүрээ, дамыры-биле тудуш-ла болгай. Ынчангаш үнген чүүлдерге хамаарыштыр ие кижи болгаш бар-ла сеткилимден үнүмнү киирер деп бодадым. Эрге-хоойлу, истелге органнары тода, чөптүг шын түңнелдерни үндүрүп, ажылдап каар боор деп идегел-биле манап орар мен.

Мөчээн кижиниң төрел-дөргүлүнге бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини, эп-найыралды, менди-чаагай амыдырап чурттаарын күзээр кижи-дир мен.

**Мерген Анай-оолдуң авазы
Кара-кыс АНАЙ-ООЛ.**

⊙ **ЛОНДОН.** Россия Федерациязының Күрүне Думазының даргазы Иван Рыбкин баштаан парламент делегациязының англи парламентарийлерниң чалаашын ёзугаар Великобританияга аян-чоруу доозулган. Россияның парламент делегациязы эрткен понедельник хүнүнде Лондонда Вестминстер Аббатствога барып чораан болгаш ында Билдинмес солдаттың чевээнге чечектер аппарып салган.

Россияның парламент делегациязының удуртукчузу И. Рыбкин британ парламентиниң общиналар палатазының даргазы (спикери) Бетти Бутройд-биле ужурашкан болгаш Россияда база Англияда парламентаризм хөгжүлдезиниң дугайында санал-оналдарны солушкан. Европада эң-не хоочун парламентилерниң бирээзи — Англияның парламентизиниң ажыл-чорудулгазының дугайында Б. Бутройд Россиядан келген аалчызынга тодаргай чугаалап берген. Ийи чурттуң парламентилерниң аразынга харылзааларны моон соңгаар калбартыр дугайында дугуржулга чедип алдынган.

⊙ **БУДАПЕШТ.** Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарның күрүнелер болгаш чазактар баштыңнарының ужуражыышкыны доозулган. Европага тайбыңны хандырар, кады ажылдажылганы калбартыр айтырыглар талазы-биле 50 ажыг чурттарның күрүнелер болгаш чазактар баштыңнары ужуражыышкынга чүве чугаалаан. Ук ужуражыышкынга чугула дугуржулгалар чедип алдынган. Чижээ, чөвүлел хуралды моон соңгаар Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга организациязы деп адаарын шиитпирлээн. Ындыг-даа болза чамдык айтырыглар талазы-биле туруштарның ылгалдызы илерээн.

АКШ-тың президентизи Билл Клинтоннуң болгаш Россияның Президентизи Борис Ельцинниң аразынга элээн шыңгыы чөрүлдээлерниң бары база көстүп келген. АКШ-тың болгаш Россияның аразында чөрүлдээлерни чайладыр талазы-биле киржикчи болурун Германияның канцлери Гельмут Коль оралдашкан.

⊙ **БРЮССЕЛЬ.** НАТО деп Соңгу Атлантиканың шериг-политиктиг эвилелиниң даштыкы херектер сайыттарының деңнелинге чыылдырган сессия доозулган. Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды Андрей Козырев НАТО чөвүлелиниң ол сессиязынга киришкен. Сессияның түңнел дыңнадыынга ат салырындан Россияның даштыкы херектер сайыды ойталаан. Түңнел дыңнадыгда билдинмес эвээш эвес чүүлдер бар, оларны өөренип, анализтеп көөрүнге үе негеттинер апаар деп, А. Козырев журналистерге медеглээн. Кады ажылдажылга талазы-биле 40 арын саазынга парлаан программаны Россияның даштыкы херектер сайыды НАТО чөвүлелиниң сессиязынга киирген. Ук программаны Россияның болгаш НАТО-нуң экспертери дем-биле белеткээн.

⊙ **БЕЛГРАД.** Мусульманнар шериниң командылалы үш ай хуусаалыг түр тайбыңчыдылга дугайында Босния сербилериниң шериг командылалынга саналдаан. Ындыг болза-даа мусульманнарның саналын сербилер хүлээп албаан. Чылдагааны: мусульманнарга сербилер бүзүревейн турар. Мусульманнар үш ай дургузунда дыш ап, күжүн мөөңнээш, моон мурнунда 31 ай дургузунда уламчылаан дайынны үргүлчүлээр бодап турар деп, Босния сербилериниң шериг командылалының дыңнадыында айыткан.

⊙ **РИМ.** Литваның президентизи Альгирдас Бразаускас Италияга албанныг үш хүн үргүлчүлээн аян-чоруун дооскан. Италияның президентизи Оскар Луиджи Скальфаро-биле чугаалажыышкыннарны ол кылган болгаш ийи чурттуң аразынга садыг-экономиктиг харылзааларны калбартыр дугайында дугуржулганы чедип алган.

(РосИТА—СЧТА).

КЫЗЫГААРНЫ КАМГАЛААРЫ — БҮГҮ-НИИТИНИҢ ХЕРЭЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

рыг-херекселдерин кайы-хамаанчок кылдыр октагылап, бижек-биле кыжанып турган. Дружинниктер чедип келгеш, малчынга дузаны чедирген.

Бо бүгүден алгаш көөрге, Россия-Моол кызыгаарының тыва-моол участогунда байдал берге болгаш нарын болуп турар.

Россия-Моол күрүне кызыгаарының тыва участогунуң узуну 1371 километр, ону Кызылдың кызыгаар отрядының алды заставазы камгалап, хайгаарап турар. Бир заставага 200 километр ажыг девискээр онаажыр, ол эртерин берге ховулуг, даглыг, арга-арыглыг черлерни тавараан. Заставаларның шериглериниң саны эвээш болганы-биле ол улуг девискээрни хайгаарап, камгалаары берге болуп турар. Ооң уржуундан кызыгаарның чамдык девискээрлери хайгаарал чок ажык турар. Шак ындыг чорук «Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының дугайында» Хоойлунуң негелделерин долузу-биле күүсетпейн турар. Ынчангаш кызыгаар зоназында хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалаары болдунмайн келген. Моон чогуур түңнелди үндүрерин илеткелчи чугулага көрген.

Күрүне кызыгаарын камгалаарының айтырыглары күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының баш билип харылаар айтырыы болуп турар. Ынчангаш Федерация Чөвүлелиниң депутаты кижи болганымда, Тыва Республиканың кызыгаарының камгалалын күштелдирер талазы-биле федералдыг кызыгаар албанының удуртулгазының илеткелин үстүкү палатаның улустар аразының херектериниң комитединиң ээлчеглиг хуралынга чугаалажыр саналды киирген мен. Айтырыгны чугаалажырынга эргежок чугула документилерни четчелеп белеткээн, ону бо чылдың декабрьның бирги чартыында чугаалажыр.

Кызылдың кызыгаар отрядының кылып турар ажылы-биле чергелештир ооң ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестер болгаш чедир көрбейн турар чүүлдери бар. Хуу составының саны эвээш болгаш ону четчелевейн келген, кызыгаар албанныгларның дайынчы арга-шиназының деңнели куду. Нарын оперативтиг байдалдың үезинде кызыгаар шериглериниң хуу составы шимченгир эвес хөделип, болур-чогуур хемчеглерни озалдап хүлээп ап турар. Тус черниң чурттакчыларының амыдыралын, чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын эки билбес, кызыгаар заставаларының командирлериниң кызыгаарда кожууннарның чагыргалары, чурттакчы чону-биле харылзаазы багай. Чурттакчы чоннуң дилеглеринге дыңнангыр эвес. Чаа-Суур, Хандагайты заставаларының начальниктери орта хамааржыр.

Кызыгаар кожууннарда тургускан тускай улусчу дружиналар кызыгаар камгалалын күштелдирер херекке дээштиг салдарны чедирбейн турар. Тускай дружиналарның кежигүннери документилер, харылзаа дериг-херекселдери, идик-хеви, боо-моңгузу чок, оларның чурттаар черлериниң, күш-ажылының төлевириниң, шаңнап-мактаарының айтырыглары шиитпирлеттинмээн хевээр арткан.

Дыка хөй кожууннарның күүсекчи органнарының «Тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлунуң аргаларын долузу-биле ажыглавайн турары четпес. Орта кызыгаар чурумун быжыглаары, тускай дружиналарны, оперативтиг бөлүктерни тургузары, чурттакчы чоннуң бодунуң идепкейин көдүрери дээн ышкаш айтырыгларны шиитпирлээри хамааржыр. Чамдык чагырга даргалары чон ортузунга сагындырыг-профилактика ажылдарын чорударының орнунга даштыкы визалар болгаш чалалгалар бижип бээр бөдүүн кижилер болу берген.

Сөөлгү үеде дөрт айда хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле кызыгаар шериглериниң кады ажылдажылгазының ажыктыы кудулаанын илеткелчи шүгүмчүлээн.

Кызылдың кызыгаар отрядының участоктарынга немелде заставаларны болгаш контроль-эрттирилге пунктуларын ажыдары, кызыгааржыларның санын көвүдедири кол айтырыг турган болгаш ол ынчаар артарын илеткелчи чугаалаан. Бистиң республиканың Президентизиниң даалгазын ёзугаар федералдыг кызыгаар албанының кол командылакчызының бирги оралакчызы генерал-лейтенант Александр Иванович Тымко-биле ийи катап ужурашкаш, Тыва Республикада кызыгаар камгалалының байдалының болгаш бистиң таланың дилеглериниң, саналдарының дугайында айтырыгны чугаалашканын В. Б. Кара-Сал дыңнаткан. Шиитпирлеттинмейн турар элээн хөй айтырыглар талазы-биле бистиң сагыш човаашкыннарывысты ол кады үлежип, тус черге чеде бергеш, хемчег алыры-биле Төп аппараттың болгаш Забайкалье кызыгаар округунуң бөлүк ажылдакчыларын бисче чорударын ол аазаан.

Эксперт бөлүктери оор алган малдарны дилээр, тывар, ээлеринге дедир эгидер талазы-биле түңнелдиг ажылдап турган. Ынчалза-даа билдинмес чылдагаан-биле олар ажылдавайн барган. Ооң-биле чергелештир оор алган малдарны дилээр талазы-биле оперативтиг-истелге ажылын соксаткан.

Кызыгаар күрүнелер аразында чугула айтырыг болуп турарын өөренип көргеш, ноябрь 16-да Моолдуң элчини дээрги Бойду-биле чугаалаштым. Ол ышкаш Москвада чөвүлекчи-төлээлекчи Цендийин Батбуян-биле ужураштым. Моол дипломаттарның меңээ дыңнатканын ёзугаар алырга, Моолдуң Иркутск хоорайда кол консульствозунуң доктаамал төлээзи Мендибояр Кызылга бо чылдың декабрьда ажылдап эгелээр. Ужуражылгалар үезинде кызыгаарда байдалды шуптузун чугаалап бердим, моол-тыва харылзааларның айтырыгларының талазы-биле бодумнуң бодалдарым илереттим. Чоокку үеде Моолдуң элчини-биле катап ужуражырын дугуржуп алдывыс.

Россияның Федералдыг албаны биле Моолдуң Төп разведка эргелелиниң аразында кызыгаар айтырыгларының талазы-биле кады ажылдажылга дугайында ведомство аразының дугуржулгазынга чоокта чаа Москвага ат салган, кызыгаарда байдалды быжыктырып доктаадырынга ол салдарны чедирер ужурлуг деп илеткелчи түңнелинде айыткан.

Кызыл-Эник **КУДАЖЫ**. Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

ТЫВЫЗЫЫМ — ТЫВАДА

(Төнчүзү. Эгези № 163, 165, 167, 171, 174, 175, 182, 183 «Шында»).

Соңгулдаларның бирги бадылаашкынының түңнелинде тиилелге мээңии апарган. Борта соңгукчуларның болгаш эң ылаңгыя номчукчуларымның меңээ хамаарылгазы оларның мурнунга мээң чогаалчы ажыл-ижимниң үнези билдине берген. Чонуң идегелинден артык эртине чогаалчы кижиге турбас.

Соңгулдаларның ийиги ээлчээнде Ч.-Д. Ондар мени ашкан. Ында кижи кайгаар чүве чок, анаа-ла херек-тир. Альтернативтиг дижиривис шилилгелиг, демократтыг соңгулдаларга черле ындыг: бирээзи ажар, бирээзи аштырар.

Ол ындыг-ла болду, эрткен чүве эрте берди. Кажан Москвага чаа соңгуттурган Дээди Советтиң бирги сессиязы хуралдап турда болган ындыг таварылганы борта черле чугаалаар бодаан мен. Кижилерге кичээндириг болзун.

Бажыңымга олурумда, телефон дагжай берди. Барып тудуп алырымга, кедергей эзирик, дылы долгашкак, үнүн танывазым херээжен чулчуруп тур:

— Таптыг-дыр бе, мээң-мээн акым ам-ам деп-депутат апарган, бүгү Тыва-Тываның тей-тейин кырлап тур ышкажыл...

Байгы назынымда арат чонум дээш ажылдап чордум, ынчангаш ийи-чаңгыс мелеңнерниң менче ындыг каржы-хажагай сөстер әде бээрин манавайн чорааным шын. Мооң ужурундан ындыг халдаашкынга доораан согуг бээринге белен эвес болдум. Огулуг харыы чугаалап четтикпээнимде-ле, амдыы эзирик херээжен телефонну октапты. Угаанымга тыва улустуң чүгле мындыг чугаазы кирди: «Буруулугну бурган эргиир, буга дажаан кестик эргиир». Шынап-ла, үр-даа болбаанда, ындыг эргилделиг кара шуурган болган чүве. Ол дугайын чоп билир.

Ам-на «үш кит» дугайын чугаалап каайн. Ынчан, соңгулдалар мурнунуң суртаал ажылы кидин түлүк чоруп турда, бис үш кандидат боттарывыстың программаларывысты телевидение дамчыштыр бүгү чонга дыңнаткан бис.

Эш Ондар бодунуң чугаазын мындыг кижи каткызы кээр сөстер-биле эгеледи:

— Бистер дээрге үш киттир бис...

Ийи эргем киттер-ле ыйнаан, мен хөөкүйле ындыг харык кайда боор ийик, бичии докпак-байлан ышкажыл мен. Ынчалза-даа мактанмас мен, политика талазы-биле багай эвес чепсегленген мен. Чугаа культуразын эки билир мен, чонумнуң чаагай чаңчылдарын сагып чоруур мен, эстетиканы чогуур деңнелге чедир өөренген мен. Этиканың хоойлуларын үргүлчү бодап чоруур мен. Ынчангаш соңгулдалар кампаниязынга кирипкеш, доктаттынган езу-чурумнуң кызыгаарларын ашпаан мен, чижек-нормаларны хажытпаан мен.

Демократияга чаа-ла өөренип, ону чаа-ла шиңгээдип ап эгелеп турар улус-тур бис. Ынчангаш келир үеде альтернативтиг соңгулдаларга киржир күзелдиг кижилерге «үш киттиң» кичээлин болгаш кичээндириин сактып чоруурун, бот-боттарын хүндүлежирин, бедик культурлуг болурун, боттарын-даа, чонун-даа бактавазын чагып тур мен. Мээң аныяк-чалыы чоруур шаамда бойдус чаартыкчызы Мичурин дижир эртемденниң мындыг сөстерин кижи бүрү шээжи-биле билир турган: «Бистер бойдустан хайыралар манавас бис. Оларны оон ап алыры — бистиң сорулгавыс». «Хайыралар манавас бис» дээш-ле, төрээн бойдузувусту уу-чаза берип каапкан, ам аксывыс туттунуп орар-дыр бис. Ол ышкаш, бо эртем-техниктиг революция үезинде бот-боттарывысты камнавас болзувусса, ниитилелге баш удурла «кызыл дептер» кылып алганывыс дээре боор.

Бистиң бо хайнышкынныг үевисте кижи бүрүзүнүң аксындан «берге» деп сөс дүшпестээн-дир. Чүү-даа чүве берге-ле, берге. Белен чүве кажан кайда турганыл? Чамдык аныяктар улуг кижилерже көрүп алган: «Силер коммунизм үезинде чыргап алган-дыр силер, ам бис чурттаар бис» дигилээр-дир. Көрген кижи мен-дир мен. «коммунизм», «социализм» үезинде-даа белен чүве турбаан, кижи бүрүзү кара дерин төп чораан. (Коммунизм, социализм деп сөстерни өжегээр кавычкалап бижидим, шынында буурап дүшкен ССРЭ-ге кижи ниитилелиниң ындыг формациялары тиилевээн, ол дээрге коммунистиг идеологтарның кызыл сурталы-дыр). Мен бодаарымга, ам харын солун үеде чурттап турар улус-тур бис. «Хосталга» деп сөс бодунуң ылап ужур-утказын ам-на чедип алган. Мурнунда болза, хоорай чурттакчылары албан черлеринге, бүдүрүлгелерге, көдээ улус колхозтарга, казармаларда солдаттар дег, кажааладып алган, коммунист дээргилерге бараан боор чорааннар. Ам болза, кымның чүнү-даа кылыры хостуг апарган. Маңаа чүгле кежээ хол, элээр баш херек.

Белен чүве төөгүге черле турбаан.
«Берге» деп сөс чалгааларга шырыңма-дыр.
Амыдырал дын-на чаңгыс аржааны бо:
Ажыл, ажыл база катап чүгле ажыл!

Тываларда «ажы төрүүр» деп чугаа бар. Ол дээрге ажылдаар, чурттаар дээни ол. Бо хүннерде мурнунда улуг совхозтарның «колониялары» чораан, октаттынган, кагдынган бичии суурлар, салбырлар бажын көдүрүп, хөй-хөй бичии ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер, колхозтар, арат ажыл-агыйлар катап тургустунуп, ёзулуг-ла ажы төрүп эгелээннер-дир.

Көдээ ажыл-агыйны канчаар реформалаар дугайын чугаалашкан улуг хурал чоокта чаа пайысылалга болду. Ону Президент Ш. Д. Ооржак боду удуртуп эрттирди. Аңаа хурал мурнунда чогаалчы Э. Донгак-биле Президентиге ужуражыр аргалыг болдувус. Ындыг идепкейни Шериг-оол Дизижикович боду көдүрген кижи. Көдээ ажыл-агыйны бистиң республикага канчаар чаартыр дугайында бодалдарымны Президентиге-даа, хуралга-даа чугаалаан мен. Ам оон дугайын номчукчуларга чугаалаары артык эвес боор деп идегедим.

Амгы үеде көдээ чоннуң хуу малының өзүп турары өөрүнчүг-дүр. Сөөлгү чылдарда аалдарда кодан-кодан хойлар, өшкүлер, инектер, чылгылар көстүп турар апарды. Шагда турбаан черлеринде сарлыктар безин бар апарды. Мен ам төрелдеримге баарымга, изиг-ханны көк хүндүс безин үндүрүп берип турар апардылар. Каш чыл бурунгаар болза кажаазында-ла турган совхоз хоюн «оорлааш», даргалар чедип кээр ийне деп, машина даажы дыңнаалап, коргуп-иргип турган, дүн ортузунда өзээр чүве болгай. Араттарның мал-маганы мындыг шапкын өзер болза, ийи сая мал деп, ТАР үезинде күзеп чораан күзеливис ам бүдер чадавас апарган. Көдээде мындыг таарымчалыг байдалдар тургустунуп турда, малды болгаш оон продуктуларын дужаар черлер чок болуп турары чонга хомуданчыг болбастың аргазы чок. ТАР үезинде белеткелчилер деп кижилер аалдарны кезип чоруп турганнар. Олар малды эътти, дүктү, саржагны ол черинге-ле хүлээп алгаш, акшазын сарыг барбазындан туда санап бээр турган. Ам чоннуң мал-маганын, ооң продуктуларын туда садып алыры-биле Чазактың 5,7 млрд. рубль үндүргенин көдээниң ишчилери улуг өөрүшкү-биле хүлээп алыр боор. Ону ам чүгле саазын кырынга арттырбазы болур.

Мээң соомда санал берген чогаалчы Э. Донгак турган, бир эвес бо-ла колхоз, совхозтар турар чүве болза, республиканың көдээ ажыл-агыйы сайзыравас деп чугаалады. Мен база ындыг үзелдиг мен. Совхозтар дээрге социализм үезинде боттарын бадыткап шыдаваан, ажыл кылбас чалгаа кижилерни өстүрүп турган «инкубаторлар»-дыр, «улуг-хырыннар»-дыр. Угдунмас, ээлбес, башкартынмас улуг совхозтарны тарадыр, бичии, ээлгир ажыл-агыйлар тургузар болза эки деп бодаар мен. Оода-чадаарда «совхоз» дээрге, чүү дээн сөзүл ол? Совет Эвилели-даа, совет эрге-чагырга-даа ам чок-тур. Бо үеде капитализм тургустунуп турар болганда, оода «капхоз» дизе тааржыр эвес чүве бе?

Хоорайда чаартылгалар чоруп турар, кижилер бүдүрүлгелерни, садыгларны, бажыңнарны хуужудуп ап турар. Көдээде ындыг реформалар ам-даа сураг. Чижээлээрге, совхозтарның мал-маганын араттар чүге хуужудуп ап болбас чүвел? Шагда Тывага албадалдыг коллективизация эгелеп турда, хамык мал-маганын араттарның колхозтарже сүрүп берип турганын көрген мен. Артында халас! Ол мал сөөлүнде совхозтар дамчааш, күрүне холунче кире берди. База халас! Ам ол малдың оода кезик-чамдыын, ынчангы колхозчулар артпаан, кырып-чөнээн-даа болза, оларның ажы-төлүнге эгидип берзе канчап баар чүвел? База халас болбайн канчаар! Өрениң каазы төлевиринде дижир болгай. Борта кандыг-бир хоойлуну бодап тывар херек. Малды ону азырап, өстүрүп шыдаар, ак сеткилдиг, ажылгыр, кежээ, идегелдиг кижилерге бээр апаар. Бир эвес чалгааларга чишке каап бээр болза, олар ону дораанна садып ижип аарлар.

Ада-ием кезээде мал-маган-биле халбактанчып чораан болгаш, көдээ ажыл-агыйга карышкактар тура бээрге тайбың көрүп олуруп шыдавас кижи-дир мен. Чогуур үезинде октаттынган, кагдынган суурлар, салбырлар дугайында чугаа көдүрүп турдум. Ам республикада үжен-дөртен бичии колхозтар, совхозтар, ажыл-агыйлар тургустунганы экидир. Ынчангаш бодумга чоок Улуг-Хемде «Ийи-Тал», Чеди-Хөлде «Хөлчүк» совхозтарның дугайында каш сөстен чугаалап көрейн. «Хөлчүкте» чүгле 46 өреге бар. Бичии-даа болза, башкартынгыр, ажыл-херээ чогуп эгелээн совхоз болду. «Ийи-Тал» база. Ол дугайын Президент база биске чугаалады. Ылаңгыя «Ийи-Талдың» ооргазы хөндүрлүп келген. Салбырларны аңгы ажыл-агый кылып каарга, механизаторлар чок болур чорду, олар даңгаар-ла улуг совхоз төвүнде болур, а Ийи-Тал ындыг эвес-тир, механизаторлары бодунда деп, Президент меңээ чугаалады. Шынап-ла ындыг чүве, Ийи-Талда копчуг механизаторлар бар. Оларны мен билир мен. Ленин ордениг Василий Кечил-оол, Тыва Республиканың алдарлыг механизатору Септябрь Сандак-Доржудан эгелээш, Дадар Чыртак, Михаил Кечил-оол, Виктор Саачы сугларга чедир. Сиген планын ыяап-ла ажырар улус. Ооң ужурунда шагда Москва-даа чедип турган, «Москвич»-биле-даа шаңнадып турган. Үстүнде адааным хуралга совхозтуң директору В. Ламажай-биле ужураштым. Шагда узуткаттынган алдарлыг сүт-бараан фермазын катап тургусканындан аңгыда, тараа-бидаа соктаар, алгы-кеш эттээр, идик-хеп даараар бичии бүдүрүлгелер база ажылдап турарлар чорду. Хөй сигени-биле кайда-чүде ырак Мөңгүн-Тайгадан кара баштыг тыва хойлар орнап алган. Оон ханылааш мөңгүнтайгажылар-биле кудалажып, төрелдежип эгелээн. Амыдырал ындыг чүве-дир ийин, төнчү чок.

Бистиң Тывавыстың, бичии Тывавыстың, ак-көк Тывавыстың база төнчүзү чок. Амыдырал уламчылап турар. Ооң агымын кым-даа баш удур билип шыдавас. Ындыг тывызык, тоолзуг, чараш Тывавыс-тыр. Тывызыым — Тывада.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Хүндүлүг редакция!

Декабрь 10 — ынак ававыс, кырган-ававыс **Елизавета Сандан-ооловна САТТЫҢ** төрүттүнген хүнү. Ававыс Өвүр кожууннуң Хандагайты суурунуң харылзаа белдиринде хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг ажылдап келген. Ол чонунга хүндүткелдиг, эш-өөрүнге эвилең-ээлдек, ажы-төлүнге үлегерлиг кижи.

Ынчангаш бис ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирип, кадык чаагай амыдырап-чурттаарын күзедивис.

Уруглары Аяна, Саяна, Аржаана, Артынчы, күдээзи Айдың болгаш уругларының уруглары Эртеш, Эртине.

Бистиң эргим ынак ачавыс **Оюн-оол Донгакович ЧАМЗЫРАЙ** Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала суурунда чурттап, ажылдап чоруур. Ажылынга кызымак, чонунга хүндүткелдиг ачавыс чоокта чаа 50 харлаан.

Ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды болгаш бүгүдеге экиин күзедивис.

Авазы, уруглары Анила, Рада, Айлана, Айдысмаа, оглу Мандар, күдээлери Дүмен-оол, Сүге-Маадыр.

Бистиң ынак ачавыс **Владимир Седен-оолович САТ** декабрь 10-да мугур 50 харлаар. Ол Чеди-Хөл кожууннуң Сайлыг сумузунуң чагырыкчызы боон ажылдап, ол черде чурттап чоруур.

Ажыл-ижинге кызымак, чонунга хүндүткелдиг, ажы-төлүнге үлегерлиг ачавыска дыка ынак бис. Адавыска юбилейин таварыштыр изиг байырны чедирип, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Екатерина Байсевна, оолдары Түмен, Омак, Мерген болгаш чуржааттары, каты, кат-иезинден.

Хүндүлүг «Шын» солун!

Бистиң чаававыс **Анна Биче-ооловна ТЮЛЮШ** Өвүр кожууннуң Чаа-Суурда чурттап, ажылдап чоруур хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Ол Чаа-Суур школазынга 25 чыл дургузунда үзүктел чок ажылдап келген. Ынчангаш ону ол черниң чону «Улуг башкы» деп хүндүлеп адаар.

Силерниң солуннуңарны дамчыштыр ийи уругнуң иези хүндүлүг чаававыска изиг байырны чедирип, ажыл-ижинге чогаадыкчы улуг чедиишкиннерни, өг-бүлезинге аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис.

Чуржааттары Аля биле Катяның өг-бүлелери.

ЧАРЛААЛДАР

Бистиң бүдүрүлгевис теве дүгүн болгаш хөвенни садып ап турар.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу 5. **Телефон № 2-11-04.**

Кызылдың эът комбинады совхозтардан, араг (тараачын) ажыл-агыйлардан болгаш чондан малдарны садып ап турарын дыңнадып тур.

Дужааган малдың өртээн үш хонук дургузунда туда азы шилчидилге-биле төлээр.

Айтырыгны №№ 4-14-47 болгаш 4-18-83 телефоннардан билип ап болур.

ДУЖААП ТУРАР

«Тувакомпосредкомпания» кайы хире-даа хуусаада акционер ниитилел янзы-бүрү барааннар шыгжап кадагалаар складтарны арендаладып турарын дыңнадып тур. Оларның шөлү 536 болгаш 576 дөрбелчин метр. Складтар чылыг, чырык, сигнализациялыг болгаш бараан салыр черлерлиг. Оларны дүн-хүн чок хайгаарап турар.

Администрация бажыңында чамдык кабинеттерни офис кылдыр дужаап турар.

Аренда дээш төлевирни дугуржуп алыр.

Ниитилелдиң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузунда 17 дугаар бажың. Айтырыг тургузар телефоннар: 3-33-43, 3-20-20, 4-18-82, 3-42-29.

1995 чылда кандыг барааннар эккелдирип алырын күзеп турар организациялар «ОПТ и розница» акционер ниитилел-биле керээни баш удур чарып алырын дыңнадып тур.

Керээни ук ниитилелдиң коммерция килдизи-биле чарар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25. Телефон №№ 4-19-65, 4-17-44, 3-89-12.

БҮГҮДЕГЕ! БҮГҮДЕГЕ!

1994 чылдың декабрь 10-да 11 шакта Шагаан-Арыгның кинотеатрынга Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник КУДАЖЫНЫҢ шүлүктеринге, ырларынга, чечен чугааларынга болгаш шиилеринден үзүндүлерге

УРАН УЖУУМ — УЛУГ-ХЕМДЕ

деп адаан-мөөрей болурун курайлап тур. Күүселде бүрүзү 10 минутадан ашпас ужурлуг.

ЭРТТИРИКЧИЛЕРИ: «Улуг-Хем» чечен чогаал каттыжыышкыны, «Ийи-Тал» совхоз, Ийи-Тал суму чагыргазы.

ДЕТКИКЧИЛЕРИ: Улуг-Хем кожуун чагыргазы, культура килдизи, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазы.

Адаан-мөөрейге бот-тывынгыр болгаш профессионал артистер, күзелдиг-ле кижилер киржип болур.

Тиилекчилерни аът, шары, ирттер, сергелер, өртектиг белектер, акша боду, авторнуң сөңнери манап, шылай берди.

Бүгү эштерни болгаш дээргилерни, кыстарны, ээжилерни, эгечелерни болгаш агайларны чалап тур бис!

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

Хопёр

«МЕРСЕДЕС» ОЙНАДЫП АЛЫКСАП ТУР СИЛЕР БЕ? ШЕНЕП КӨРҮҢЕР! КАЙГАМЧЫКТЫГ ЭКИ АРГА БО-ДУР!

«Хопёрга» декабрь айда 3 айдан эвээш эвес хуусаага 3 миллион рубльден эвээш эвес салыышкын кылган акша салыкчыларының шуптузунуң аразынга Компанияның Москва филиалынга 22 «Жигули» автомобильдиң, 1 «Мерседес» автомобильдиң Рождество ойнадыышкыны болур.

Бир эвес силер декабрь айда 3 айдан эвээш эвес хуусаага 1 миллион рубльден эвээш эвес салыышкын кылыр болзуңарза — Кызыл филиалынга болуп эртер «Таврия» автомобильдиң Рождество ойнадыышкынының киржикчизи болур силер.

А бир эвес Силерде миллионнар чок болза, декабрь айда «Хопёрга» 3 айдан эвээш эвес хуусаага 200 000 рубльден эвээш эвес салыышкын кылыр болзуңарза, даштыкы видеодвойканың Рождество ойнадыышкынынга киржип болур силер.

Силерни дараазында адрестерге манап тур бис:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 3-кү каът, тел. 3-61-56.

Туран хоорай, «Колос» Культура бажыңы, 14 дугаар өрээл.

Ак-Довурак хоорай, Центральная кудумчузу, 1, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелели, 3-кү каът.

Каа-Хем суур, Кызыл кожуун чагыргазының бажыңы.

КИНО

ДЕКАБРЬ 8-те

«НАЙЫРАЛ»: **«Деннис-хилинчектекчи»** 10.00, 12.00, 16.00, 18.00. **Видеозалга:** **«Дезип үнери болдунмас»** (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ» **«Мафиядан үнүп чоруур»** (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Күдээзи»** (Индия, 2 сериялыг) 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Полицейжи самурай»** (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң оглувус, дуңмавыс Аяс Сергеевич Хертектиң мөчээнин, сөглеп четпес улуг кажыдалга таварышканывыс-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, бүгү талалыг дуза көргүскен Тыва Республиканың Пенсия фондузунга, Мөңгүн-Тайга кожууннуң чагыргазынга, организация, албан черлериниң коллективтеринге, Тес-Хем кожуундан болгаш өске-даа черлерден келген ха-дуңмаларывыска, Аястың эш-өөрүнге чүректиң ханызындан четтиргенивисти илередип, мөгейдивис.

Аястың ада-иези болгаш төрелдери.

Бистиң ынак оглувус, дуңмавыс Андриан Викторович Нас-Сюрюнну сөөлгү орукче үдеп, бистиң кажыдалывысты үлежип келген төрелдеривиске, оглувустуң эш-өөрүнге, чаңгыс класстыларынга, Ийи-Тал школазының коллективинге, Кызылдың полиция ажылдакчыларынга сеткиливистиң ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Ада-иези, акылары, угбалары, дуңмалары.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Александр Николаевич Донгактың ачазы

Николай Шаравиевич
ДОНГАКТЫҢ

үр болгаш аар аарааның соонда 1994 чылдың декабрь 6-да мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Мугур-Аксы ортумак школазынга 40 ажыг чылдарда башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдап келген улус өөредилгезиниң тергиини

Николай Шаравиевич
ДОНГАКТЫҢ

үр болгаш аар аарааның соонда 62 харлыында мөчээнин Мөңгүн-Тайга кожууннуң өөредилге килдизи, Мугур-Аксы ортумак школазының коллективи дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, ажы-төлүнге болгаш дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Өвүр кожууннуң күрүне архивиниң эргелекчизи Сара Ховалыговна Даваның чаңгыс уруу

КАМАНЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, Өвүр кожууннуң чагыргазы ооң ада-иезинге, төрелдеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Тожу кожууннуң чагыргазы, «Тоора-Хем» совхозтуң коллективи Адыр-Кежиг суур чагыргазының даргазы

Каң-оол Кундузанович
КОЛДУҢ

54 хар ажып чораш, үр эвес аараш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57. культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11. очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларның дыңнадыгларын дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы — 14596. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 255.